

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Katedra ruských a východoevropských studií

Barbora Umancová

**Šach a šachisté v sovětské společnosti –
případ Michaila Botvinnika**

Diplomová práce

Praha 2009

Autor práce: **Barbora Umancová**

Vedoucí práce: **Prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.**

Oponent práce:

Datum obhajoby:

Hodnocení:

Bibliografický záznam

UMANCOVÁ, Barbora. *Šach a šachisté v sovětské společnosti – případ Michaila Botvinnika*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Katedra ruských a východoevropských studií, 2009. 86 s. + přílohy Vedoucí diplomové práce Prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.

Anotace

Diplomová práce „Šach a šachisté v sovětské společnosti – případ Michaila Botvinnika“ se věnuje postavení šachu a šachistů v Sovětském svazu s důrazem na období 1930-1960. V první kapitole popisuje faktory, které vedly k masovému rozšíření šachu v sovětské společnosti a rychlému výkonnostnímu růstu mistrů a velmistrů. Hlavní vliv zde měla podpora státu a vysokých stranických představitelů, především obávaného státního žalobce Nikolaje Krylenka, který vedl sovětskou šachovou organizaci téměř celé meziválečné období. Díky tomu byly šachistům umožněny poměrně široké mezinárodní kontakty, což bylo v jiných oblastech sportu nemyslitelné.

Druhá kapitola přibližuje na příkladu M. Botvinnika postavení vrcholového šachisty ve vztahu k politickým institucím. Zabývá se jeho korespondencí s ÚV VKS(b)/KSSS a podrobně se věnuje dvěma kauzám: debatě o přijatelnosti zápasu Botvinnik – Aljechin (1948) a Botvinnikovým dopisům tajemníku ÚV KSSS Pospělovovi na politické téma (1954).

Třetí kapitola práce je věnována mediální prezentaci šachistů, opět především M. Botvinnika, v deníku *Pravda* a časopise *Šachmaty v SSSR*. Poslední část práce pak stručně zasazuje šachy do kontextu sovětské kultury, konkrétně poukazuje na určité styčné plochy se sportem, uměním a vědou.

Klíčová slova

Šachy, šachisté, Michail Botvinnik, Sovětský svaz, sovětský sport

Annotation

Diploma thesis „Chess and chess-players in the Soviet society – the case of Mikhail Botvinnik“ deals with the position of chess and chess-players in Soviet Union mostly in the years 1930-1960. The first chapter describes those factors that lead to mass popularity of chess in the Soviet society and rapid improvement of masters and grandmasters. State and party support was the key influence, especially Nikolai Krylenko, feared state prosecutor, who was in charge of Soviet chess organization for most of the inter-war period, played very important role. Thanks to this support Soviet chess-players could maintain quite wide international contacts, which was unique compared to other Soviet sports in that time.

Second chapter shows the connections between chess and politics on the example of M. Botvinnik. It introduces his correspondence with CC RCP(b)/CPSU and examines two cases in detail: the discussion about possible match Botvinnik – Aljechin (1948) and Botvinnik's letters to CC CPSU secretary Pospelov on political topics (1954).

The third chapter focuses on presentation of chess-players, mostly again M. Botvinnik, in Soviet media (the daily *Pravda* and magazine *Shakhmaty v SSSR*). The last chapter briefly describes chess in the context of Soviet culture, particularly its connections to sport, art and science.

Keywords

Chess, chess-players, Mikhail Botvinnik, Soviet Union, soviet sport

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne 20.května 2009

Barbora Umancová

Poděkování

Ráda bych poděkovala Prof. PhDr. Michalu Reimanovi, DrSc. za vedení této práce a Doc. Zoje Sergejevně Něnaševě, CSc. z Lomonosovy státní univerzity v Moskvě za pomoc s orientací v ruských archívech. Mé díky za podporu během studia patří také mým rodičům.

Obsah

OBSAH	8
ÚVOD	9
CÍLE A OBSAH PRÁCE	10
ZHODNOCENÍ DOSAVADNÍHO STAVU POZNÁNÍ A POUŽITÝCH ZDROJŮ	13
1 VZNIK SOVĚTSKÉ ŠACHOVÉ ŠKOLY	16
1.1 ZA MASOVOST (FAKTORY VEDOUcí K ROZšíŘENí ŠACHU V POREVOLUČNíM OBDOBí)	17
1.1.1 <i>Historická tradice</i>	17
1.1.2 <i>Patroni šachu z řad bolševiků</i>	19
1.1.3 <i>Další vlivy</i>	22
1.1.4 <i>Šachová horečka</i>	23
1.2 ZA MISTROVSTVÍ (VÝKONNOSTNÍ RŮST SOVĚTSKÝCH ŠACHISTŮ VE 30. LETECH)	28
1.3 ZA SVĚTOVOU HEGEMONII (SOVĚTSKÝ ŠACH VE 40. - 60. LETECH)	32
2 ŠACHY A POLITIKA	35
2.1 POSTUPOVAL NESOVĚTSKY (BOTVINNIK V KONTAKTU S POLITICKOU MOCí)	35
2.2 ÁRIJSKÝ A ŽIDOVSKÝ ŠACH (OTÁZKA ZÁPASU ALJECHIN – BOTVINNIK)	42
2.3 PACIFISTA A LABOURISTA (DOPISY BOTVINNIK – POSPĚLOV Z ROKU 1954)	48
2.4 BOTVINNIKOVA KLIKA (CHARAKTERISTIKA SOVĚTSKÝCH ŠACHISTŮ JAKO SKUPINY)	53
3 ŠACH A ŠACHISTÉ V SOVĚTSKÉM TISKU	57
3.1 DOHNAT A PŘEDEHNAT (MEDIÁLNÍ POKRYTÍ BOTVINNIKOVY KARIÉRY V DENÍKU PRAVDA)	57
3.1.1 <i>Čistě šachový obsah</i>	58
3.1.2 <i>Masovost</i>	59
3.1.3 <i>Úroveň sovětských šachistů</i>	59
3.1.4 <i>Šachy, socialismus a další politická témata</i>	60
3.2 CENA ZLATÉHO KONĚ (ŠACHOVÝ TISK JAKO NÁSTROJ PROPAGANDY)	65
3.3 STACHANOVSKÝ VZTAH K ŠACHU (IDEÁLNÍ PROFIL SOVĚTSKÉHO VELMISTRA)	69
3.3.1 <i>Šachový mistr jako sovětský občan</i>	70
3.3.2 <i>Mistr jako reprezentant sovětské šachové školy</i>	71
3.3.3 <i>Vrcholový šachista jako osvětový pracovník</i>	72
4 ŠACHY JAKO SOUČÁST SOVĚTSKÉ KULTURY	74
4.1 PROTI ŠAMPÍONSTVÍ (ŠACHY A SPORT)	74
4.2 PROTI FORMALIZMU (ŠACHY A UMĚNÍ)	77
4.3 VELMISTROVSKÝ ALGORITMUS (ŠACHY A VĚDA)	79
ZÁVĚR	81
SUMMARY	83
POUŽITÉ ZDROJE A LITERATURA	84
SEZNAM PŘÍLOH	87

Teze magisterské diplomní práce

Jméno: Barbora Umancová

E-mail: bara@umancova.net

Semestr: zimní

Academický rok: 2007/2008

Obor: Ruská a východoevropská studia

Název práce: Šach a šachisté v sovětské společnosti – případ Michaila Botvinnika

Předpokládaný termín dokončení (semestr, školní rok): LS 2008/2009

Učedoucí diplomního semináře: Jiří Vykoukal

Učedoucí práce: Michal Reiman

důvodnění výběru tématu práce (10 řádek):

Šach patří v dnešním Rusku i v dalších postsovětských zemích k nejpobulárnějším sportům a stejně tomu bylo i v minulosti. Zejména v poválečném období byla hráčům věnována velká pozornost nejen ze strany veřejnosti a médií, ale i ze strany politiků. Mezi světovými profesionály obávaná sovětská šachová škola by bez výrazné podpory státu jen těžko dosahovala takových výsledků. Její představitelé však zároveň museli přijmout fakt, že se mohou stát nástrojem v rukou státní propagandy a že finančně i organizačně budou plně podřízeni státu.

Ko dlouholetá aktivní šachistka chci právě roli šachistů v sovětské společnosti prozkoumat ve své diplomové práci. Vybrala jsem si jako příklad Michaila Mojejeviče Botvinnika, který se vedle sportovní a vědecké činnosti aktivně věnoval i politice. Patřil k nejpodporovanějším šachistům v SSR a zároveň mu bývá díky jeho neklesající popularitě a dlouholeté práci s mládeží přisuzován výrazný vliv na sportovní i laickou veřejnost.

Předpokládaný cíl (10 řádek):

Posud vyšlé publikace týkající se role šachů, respektive sportu v sovětské společnosti, se věnují převážně osudům jednotlivých sportovců nebo organizační a sportovní stránce věci. V poslední době vyšlo v zahraničí také několik titulů, které sledují napojení sportu na politiku a mezinárodní vztahy. Ve své práci se chci více věnovat prezentaci šachistů v sovětském tisku a jejich roli v názorové propagandě. M. M. Botvinnik je právě v tomto ohledu velmi exponovanou osobností.

Je také otázkou, zda se šachům dostalo tak výrazné podpory z nejvyšších kruhů díky jejich veřejné oblibě nebo zda naopak až intenzivní propagace hry přispěla k jejímu hlubokému zakořenění ve společnosti. Při hledání odpovědi na tyto otázky je však také nezbytné prozkoumat mechanismy fungování sovětského sportu a nelze přehlížet ani různé zákulisní události často za hranicemi pravidel a fair play. S tím vším souvisí i nutnost odlišit, kdy byli hráči nuceni spolupracovat s režimem, kdy se jednalo o skutečné vnitřní přesvědčení a kdy šlo naopak o čistý oportunismus. I v tomto směru život M. M. Botvinnika dobře ilustruje situaci.

základní charakteristika tématu (20 řádek):

Osobení M. M. Botvinnika (1911 – 1995) lze zkoumat z mnoha úhlů pohledu. Odborné i populární tituly se věnují především jeho šachové tvorbě a následujícímu výzkumu na poli výpočetní techniky. Stejně zajímavá je ale i jeho společenská a politická angažovanost.

Již mládí byl přesvědčeným a aktivním komunistou, krátkou dobu přímo působil v leningradské

stní politice. Narodil se v Bělorusku v židovské rodině a za manželku měl Arménku, o sobě ale vždy mluvil jako o Sověťovi. Že se o politiku aktivně zajímal dokazují i jeho kriticky přijaté dopisy nepochválenému editorovi Pravdy a G.M.Malenkovovi zamýšlející se na tím, zda je možné uskutečnit revoluci na Západě bez toho, aby vypukla třetí světová válka. Přes toto drobné zaváhání měl nejvyšší sovětské představitelé vždy na své straně – v době svých největších úspěchů byl v přímém kontaktu s Kromotovem a byl také oblíbencem N.V. Krylenka, tehdejšího předsedy šachového svazu a zároveň jednoho z vyšetřovatelů na stalinských procesech. Své názory nezměnil Botvinnik ani v období Kromotovovy trestovky, kdy se stal velkým kritikem probíhajících reforem, což bylo také jedním z důvodů jeho odchodu s jeho oblíbeným žákem – Garry Kasparovem.

Sovětská propaganda samozřejmě neváhala Botvinnikovy úspěchy (a postoje) využít – o některých z nich informovaly deníky na titulní straně. Přestože oficiálním zaměstnáním byl elektrotechnický vědecký pracovník, díky systematické podpoře a dostatečným časovým možnostem ke studiu, bývá považován za prvního šachového profesionála.

Velkou stránkou tohoto vývoje bylo, že protěžování Botvinnika režimem omezovalo možnosti dalších sovětských hráčů a dodnes je závdavkem ke spekulacím o manipulacích a podvodech. Nejkomplikovanější byly jeho vztahy s Davidem Bronštejnem a Paulem Kerem.

Po ukončení aktivní kariéry zůstal Botvinnik respektovanou osobností, jak po stránce sportovní tak společenské. Jeho školu navštěvovaly největší talenty sovětského šachu a nezmizel ani z hledáčku médií.

Předpokládaná struktura práce (15 řádek):

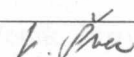
1. Úvod. Obsah práce. Metodologie.
2. Základní události v Botvinnikově životě, historické a společenské souvislosti.
3. Sovětská šachová škola, pozice šachu v sovětské společnosti
4. Sportovní kontext 40. a 50. let. Organizace sportovního a šachového života v SSSR. Podmínky a postavení sportovců/šachistů. Propojení sportu a politiky.
5. Vrcholné období Botvinnikovy kariéry. Hlavní osobnosti kolem Botvinnika. Zásahy shora, komunikace s vysokými činiteli. Protekce? Srovnání s dalšími sportovci.
6. Politické aspekty. Vývoj Botvinnikových politických názorů a jejich prezentace. Aktivní účast v politice.
7. Botvinnik jako nástroj propagandy. Analýza vybraných mediálních obsahů z doby významných milníků Botvinnikova života (důležité zápasy, zisk a ztráta titulu mistra světa, životní jubilea).
8. Ukončení aktivní kariéry a následující sportovní, vědecká a společenská činnost. Vztahy s dalšími významnými osobnostmi.
9. Závěr – zhodnocení role M. M. Botvinnika v sovětské společnosti a jeho možného vlivu na veřejnost

Základní prameny a literatura (20 nejdůležitějších titulů včetně lokace):

- Botvinnik, M.M.: K dostižení cíle. Moskva 1978 - *Národní knihovna ČR*
- Botvinnik, M.M.: Sovětskaja šachmatnaja škola. Moskva 1951 - *Národní knihovna ČR*
- Botvinnik, M.M.: U celi: Vospominanija. Moskva 1997- *Ruská národní knihovna*
- Botvinnik, M.M.: dopisy P. N. Pospělovy z r. 1954. In: Istoričeskyj archiv č.2/1993 - *Ruská národní knihovna*
- Kromotov, S.J.: Lubjanskij gambit. Moskva 2004 - *Slovanská knihovna v Praze*
- Kromotov, V.: The Troubled Years of Paul Keres. New In Chess č.4/1995 - *soukromá knihovna*
- Kromotov, S.: Curse of Kirsan. Adventures In The Chess Underworld. Milford 2002 - *soukromá knihovna*
- Kasparov, G.: Moji velcí předchůdci. 2, Od Euweho po Tala. Praha 2006 - *soukromá knihovna*
- Kromotov, T.: The Keres-Botvinnik Case, 1998. ChessCafe.com - *internet*
- Kromotov, T.: Yuri Averbakh: An Interview With History. 2002, ChessCafe.com - *internet*
- Kromotov, V.L.: Šachmaty bez pošady. Moskva 2006 - *Ruská národní knihovna*

- evin, K.: Michail Botvinnik. Moskva 1951 - *Národní knihovna ČR*
- inder, I.M.: Michail Botvinnik: žižň i igra. Moskva 2007 - *Ruská národní knihovna*
- osonko, G.: Znal jsem Capablanku. Praha 2001 - *soukromá knihovna*
- ldman, R.: Serious fun. A History of Spectator Sports in the U.S.S.R. New York 1993
- evermore, R.: Sport and international relations. New York 2004 - *Ruská národní knihovna*
- angan, J.A.: Sport in Europe: Politics, Class, Gender. Londýn 1999
- rozumenščikov, M.J.: Bolšoj sport i bolšaja politika. Moskva 2004 - *Slovanská knihovna v Praze*
- ordan, J.: Rewriting Soviet Sports History. *In: Journal of Sports History* č. 20/1993 - *internet*
- ordan, J.: The Interational Politics Of Sport In The Twentieth Century. New York 1999 – *Ruská národní knihovna*
- agg, S.: East Plays West: Sport And the Cold War. Londýn 2006
- onquest, R: The Great Terror: A Reassessment. Londýn 1992 - *Národní knihovna ČR*
- bl. aut.: Sovetskaja vlast' i media. Petrohrad 2006 - *Národní knihovna ČR*
- ichoja, R.G.: Sovetskij Sojuz: istorija vlasti: 1945-1991. Novosibirsk 2000 – *Národní knihovna ČR*
- vjagincev, A.G.: Raspjatyje revoljucijej. Moskva 1998 - *Národní knihovna ČR*
- eriodika: Pravda, Sovetskij Sport a Šachmaty v SSSR - *Ruská národní knihovna*

Podpis studenta a datum

Schváleno	Datum	Podpis
vedoucí diplomního semináře		
garant oboru		

Úvod

Na přelomu března a dubna 1970 se pozornost sovětských sportovních funkcionářů upírala k Bělehradu. Šachisté Sovětského svazu tu v „Zápase století“ nastoupili proti deseti nejsilnějším zástupcům „zbytku světa“. Průběh i výsledky utkání potvrdily to, co světová šachová veřejnost dávno tušila: Sovětská šachová škola¹ dosáhla takových kvalit, že ani výběr ze všech ostatních zemí světa jí nedokázal vzdorovat. V ÚV KSSS by si sice zřejmě přáli průkaznější vítězství než těsných 20,5:19,5, nicméně i tento výsledek mohl dobře posloužit propagandistickým účelům. Tým jako celek a výkony některých hráčů média pochválila, novináři neopomněli zdůraznit výhody masové základny sovětského šachu, ale velmistři se slabšími výsledky si vysloužili kritiku za elitářství a domýšlivost a byli vyzváni k nápravě svého chování.²

„Zápasu století“ se dostalo velké pozornosti – partie byly přenášeny na bělehradské náměstí Marxe-Engelse³ a komentovány pomocí pouličních reproduktorů. Sovětské občany o průběhu informovala řada médií, například deník *Pravda*, který přinášel nejen výsledky, ale také partie s poměrně fundovaným komentářem. Taková pozornost nebyla žádnou novinkou – již několik desetiletí patřily šachy v Sovětském svazu mezi nejoblíbenější sporty a na jejich podporu byly vynakládány významné prostředky ze státního rozpočtu. Jejich popularitě odpovídalo i společenské postavení nejslavnějších protagonistů. „Titul mistra světa nebyl ničím méně než politickým postem,“⁴ odkazoval později Garri Kasparov na to, že nejsilnější hráči se objevovali na titulních stránkách novin, byli fotografováni při volbách a jinak propagandisticky využíváni. Třem ze sovětských mistrů světa – Botvinnikovi, Smyslovovi a Karpovovi – bylo uděleno nejvyšší sovětské státní vyznamenání, Řád Lenina.

Vedle propagandistického potenciálu šachistů směrem k domácímu publiku byla využívána i možnost prezentovat jejich úroveň hry jako důkaz vyspělosti sovětské kultury před zahraničními pozorovateli. Intelektuální náročnost šachu, vyžadované

---

1 Termín „Sovětská šachová škola“ vznikl ve 30. letech a původně byl sovětským tiskem užíván k označení specifík sovětského šachu: zdůrazňoval masovost, státní podporu i vědecký přístup sovětských hráčů jako další vývojový stupeň po romantické škole 19. století a hypermodernímu šachu počátku 20. století. Mezi světovou šachovou veřejností se však termín vžil jako prosté označení fenoménu sovětského šachu bez výrazného ideologického zabarvení a v tomto smyslu bude pojem užíván i v této práci.

2 Суетин, А: *Что показал „матч века“*. Правда 7.4.1970, s. 6

3 Dnes náměstí Nikoly Pašiče.

4 Riordan, J.: *Rewriting Soviet Sports History*. In: *Journal of Sports History*, 1993/20, s. 251

soustředění, disciplína a výdrž měly podobně jako „vesmírné války“ ukazovat na intelektuální a vědecké kapacity země. A jestliže v závodech o dobytí vesmíru měla sovětská převaha jen krátké trvání, v oblasti šachu byl Sovětský svaz naprosto nezpochybnitelným hegemonem. Z dvaceti šachových olympiád pořádaných v letech 1952-1990⁵ si sovětská mužská reprezentace odvezla osmnáct zlatých medailí a podobně oslňující úspěšnost měl i ženský tým. Titul mistra světa získal pro svou zemi Michail Botvinnik v roce 1948 a od té doby až do roku 1992 ho sovětským šachistům dokázal na krátké období uzmout pouze Bobby Fischer. Titul mistryně světa patřil sovětským hráčkám po celé období 1950-1991.

Z vysoké společenské prestiže šachu vyplývala pro hráče i řada konkrétních výhod, zejména možnost cestovat do zahraničí a nadprůměrné materiální zabezpečení. Velmistry dostávali státní stipendium, pro přípravu na turnaje jim byla vyčleněna místa v lázeňských střediscích a Botvinnikovi byl v roce 1936 jako vůbec prvnímu sovětskému sportovci přidělen automobil.

Cíle a obsah práce

S výše nastíněným obrázkem ostře kontrastuje pohled na šachový svět na počátku 20. století. Centrum šachového života tehdy leželo v německy mluvících částech Evropy a nejsilnější hráči pocházeli z městského prostředí, často z řad židovské inteligence. Poměrně populární byla hra také v dvorských kruzích a několik turnajů uspořádal i poslední ruský panovník Mikuláš II. V carském impériu sice žilo několik světově proslulých šachistů, ale v ulicích Petrohradu, Kyjeva nebo Rigy by je poznal jen málokdo, o menších městech a vesnicích nemluvě. Kdo se chtěl šachem žít, musel se připravit na existenční potíže a někdy i opovržení společnosti, neboť hra o peníze v rozličných pohostinských zařízeních byla vnímána jako hazard.

Právě to, jak se kratochvíle aristokracie a kavárenská zábava evropských studentů a bohémů přeměnila v jeden ze symbolů socialistické velmoci, je předmětem této diplomové práce. Ta nejprve představuje proces vedoucí k masově i výkonnostně bezprecedentnímu růstu sovětského šachu v meziválečném období a poté ukazuje, že toto zlidovění hry přinášelo řadu privilegií, ale částečně také povinností, jejím nejsilnějším představitelům. Jako příklad vrcholového šachisty byl vybrán Michail

---

5 Šachová olympiáda je název pro mistrovství světa družstev. Před rokem 1952 se SSSR šachových

Botvinnik (1911-1995) nejen jako první sovětský mistr světa, ale především jako vůbec první významný odchovanec sovětského systému výuky šachu.

Časově se práce zaměří na vrcholné období Botvinnikovy kariéry – zhruba od poloviny třicátých let do konce let padesátých, i když určité přesahy oběma směry jsou nezbytné. Pokud chceme pochopit, kde se zrodil takový zájem o šachy v Sovětském svazu, musíme se vrátit nejméně do 20. let a aktivní kariéru tento velmistr⁶ ukončil až po Zápase století v roce 1970. Toto časové vymezení se může zdát zvláštní, vzhledem k tomu, že nepostihuje nejznámější momenty „šachové studené války“ - zápas Spasského proti Fischerovi či osudy Korčného, Karpova a Kasparova. Avšak zatímco laická veřejnost na Západě i v bývalém socialistickém bloku zná díky velkému mediálnímu pokrytí především tyto osobnosti, v postsovětském prostoru se dodnes velké vážností těší právě Botvinnik, který k úspěchu poválečné generace významnou měrou přispěl.

Práce však nemá být Botvinnikovým životopisem, jejím cílem je popsat rozvoj šachu v politickém, společenském a kulturním kontextu sovětské historie a Botvinnik je jen jedním z kamíneků v této mozaice.

První kapitola se tak věnuje rozvoji sovětského šachu v obecnější rovině. Představuje události a trendy, které byly zásadní pro masové rozšíření šachu v sovětské společnosti, a osobnosti, které za takovou popularizaci hry stály. Nejvýznamnější z nich byl obávaný státní žalobce Nikolaj Vasiljevič Krylenko, který sovětskému šachu vládl od roku 1924 až do svého zatčení v roce 1938. Krylenko měl lví podíl na masovém charakteru sovětského šachové hnutí i na výkonnostním růstu vrcholových šachistů. Šachy pod jeho vedením se však nevyhnuly politizaci a starší generaci šachistů bylo na počátku 30. let zřetelně dáno najevo, že má ustoupit mladému pokolení v čele s Botvinnikem. Úsilí věnované rozvoji šachu ve 20. a 30. letech se pak zúročilo po druhé světové válce, kdy sovětský šach oficiálně vstoupil na mezinárodní scénu, kterou okamžitě ovládl.

---

olympiád neúčastnil.

6 Nejsilnější hráči světa byli původně zvaní „mistři“, zhruba v letech 1905-10 se pak začal objevovat pojem „velmistr“, který měl označovat nejužší světovou špičku. Až do roku 1949 se titul uděloval na základě konsensu, v roce 1950 zavedla Světová šachová federace jednotný systém pro udělení titulu mezinárodního velmistra. O stupeň níže je titul mezinárodního mistra, i držitelé tohoto titulu se však mohou živit například jako šachoví trenéři, sekundanti, publicisté apod. Reprezentaci a tedy nejužší elitu sovětského šachu tak sice tvořili velmistři, ale i mistři se těšili určitému společenskému uznání.

Další dvě kapitoly pak zkoumají postavení vrcholových šachistů v sovětské společnosti, konkrétně jejich vztah k politickým institucím a mediální stránku věci. Oddělení agitace a propagandy (OAP) ÚV VKS(b)/KSSS⁷, Sportkomitet a Šachová sekce⁸ tak budou instituce nejčastěji zmiňované ve druhé kapitole práce. Zde bude na příkladu M. Botvinnika ukázáno, kdy se na tyto orgány sami šachisté obraceli nebo proč naopak byli těmito orgány vyzváni „na pohovor“. Samostatně budou rozebrány dvě největší kauzy. První je otázka, zda Botvinnik může nastoupit v zápasu proti stávajícímu mistru světa Aljechinovi, která se táhla od konce 30. let až do konce války a ve kterém byl hlavním důkazním materiálem proti ruskému emigrantovi jím podepsaný článek s názvem „Židovský a árijský šach“ publikovaný během války v řadě německojazyčných periodik. Druhou pozoruhodnou kauzou jsou pak Botvinnikovy dopisy z roku 1954 adresované tajemníku ÚV KSSS Pospělovovi, v nichž se velmistr zamýšlí nad tím, zda a jak je možné provést socialistickou revoluci na Západě, aniž by vypukla třetí světová válka.

Třetí kapitola sleduje prezentaci šachu a šachistů ve vybraných sovětských médiích. V první řadě jde o přehled mediálního pokrytí Botvinnikovy kariéry v deníku *Pravda*. Na vzorku více než 300 článků, které se vztahují ke třinácti významným událostem z let 1925-1970, jichž se Botvinnik zúčastnil, je zkoumáno, jak často a jakým způsobem byly šachy využívány k propagandistickým účelům. Tato kapitola se také pokusí zrekonstruovat ideální profil vrcholových hráčů v podání sovětského tisku a v neposlední řadě ukáže, jak byla propagandisticky využívána specializovaná šachová média, zejména během celospolečenských kampaní, ať už proti fašismu, imperialismu nebo kosmopolitismu.

Poslední kapitola pak stručně zasadí šachy a šachisty do kontextu sovětské společnosti. Bude zde nastíněno, jak se šachistů dotkl boj proti formalismu v umění i

---

7 V letech 1938-1948 byl název pozměněn na Oddělení propagandy a agitace.

8 Nejvyšší orgán, který dohlížel na šachový život v SSSR, byl v sovětském tisku běžně označován jako Šachová sekce - přesný název instituce se totiž často měnil. Stejně tak nejvyšší orgán pro řízení sportu několikrát změnil svůj název, a proto se vžil termín Sportkomitet. V této práci budou pro lepší porozumění užívány pojmy Šachová sekce a Sportkomitet, pokud to nebude z významového hlediska nevhodné. Do kompetencí Šachové sekce spadala také dáma, která s šachisty sdílela i prostor v tisku. Nikdy však nedosáhla takové popularity, a proto bude v této práci opomenuta. Více o institucionálním řízení sovětského sportu a šachu např.: Прозуменщиков, М. Ю.: *Большой спорт и большая политика*. Москва 2004

boj proti „šampionství a domýšlivosti“ ve sportu nebo jaké paralely lze najít mezi šachem a vědou.

Zhodnocení dosavadního stavu poznání a použitých zdrojů

Přestože šachy jsou dnes jedním z obecně přijatých symbolů Ruska, respektive Sovětského svazu, není tento fenomén doposud v české, světové a nakonec ani v postsovětské literatuře dostatečně popsán.

V České republice jednoznačně převažují knihy zaměřené čistě na šachovou stránku věci, tedy především sborníky partií s odborným komentářem, občas doplněné medailonky hráčů či stručným představením historických okolností největších turnajů a zápasů. V posledních letech však bylo přeloženo několik zahraničních publikací zaměřujících se na dějiny šachu, například dvě knihy šachového novináře Geny Sosonka (*Znal jsem Capablancu a Nejen o Salo Flohrovi*) věnované jeho setkáním s významnými hráči šachové historie nebo několikasvazkové dílo Garri Kasparova *Moji velcí předchůdci*, které se sice ve většině zaměřuje na šachovou stránku věci, ale nechybí v něm základní historický přehled.

Největším vydavatelským počinem v tomto směru je bezesporu překlad knihy *White king and Red Queen* britského novináře D. Johnsona, kterou letos pod českým názvem *Bílý král a rudá královna* vydalo nakladatelství BB Art. Autor se v ní snaží popsat „studanou válku na šachovnici“, především okolnosti zápasů Spasskij-Fischer a Karpov-Korčnoj, ale zůstává bohužel dosti povrchní. Johnson víceméně pouze shrnuje informace již dříve uvedené v pamětech či časopiseckých článcích, jakákoliv snaha ověřit jejich pravdivost v archívech, dobovém tisku nebo alespoň jejich vzájemným porovnáním chybí. Kromě toho Johnson poměrně nepokrytě straní některým šachistům a jen prohlubuje zažitý stereotyp, kde Kasparov a Korčnoj vystupují téměř jako mučedníci a proti nim stojí Botvinnik a Karpov jakožto protěžovaní oblíbenci Stalina a Brežněva. Johnsonova kniha je tak zajímavým textem esejistického charakteru určená laickému čtenáři, její důvěryhodnost a použitelnost v historickém bádání je však minimální.

Také v západoevropské a americké literatuře najdeme spíše populárně laděné texty, nejširší spektrum materiálu k tématu sovětského šachu tak logicky nabízí ruští autoři. Z odborných studií je třeba vyzdvihnout především knihu M. J.

Prozumenščikova *Bolšoj sport i bolšaja politika*, která šachistům věnuje celou jednu kapitolu. Představuje řadu zajímavých kauz z let 1954 a 1985 spojených s účastí šachistů na zahraničních turnajích, přípravou na významné zápasy i politickým pochybením vrcholových hráčů. Jejím mínusem je, že vychází výhradně ze spisů uchovaných v Ruském státním archivu soudobé historie a představuje tedy pouze komunikaci mezi šachisty a politiky, převážně pak dokumenty z OAP ÚV KSSS.

Další odborné studie se zaměřují na konkrétní problémy: A. I. Arbus se ve svých statích věnuje mezinárodním vztahům sovětského sportu v bezprostředně porevolučním období a jako jeden z prvních přinesl podrobné informace o zajímavém fenoménu 20. let – Šachové internacionále, která sdružovala socialistické i komunistické šachisty z řady evropských zemí. V této práci je však jeho výzkum využít především pro porovnání postavení šachistů a ostatních sportovců v meziválečném období.

Velmi užitečnými příspěvky k tématu jsou dvě nedávno vydané knihy na pomezí studie a eseje: *Lubjanskij gambit* S. J. Grodzenského a *Šedevry i dramy čempionatov SSSR (1920-1937)* od šachového historika S. B. Boronkova. První popisuje dopady stalinismu na šachové hnutí, od represí konkrétních hráčů až po rozšíření šachu v táborech GULAGu, druhá přibližuje atmosféru přeborů Sovětského svazu v meziválečném období. Ačkoliv oba autoři deklarují snahu zaměřit se především na analýzu partií a šachové úlohy, přinášejí v doprovodném textu četné a velmi citlivě vybrané citace z dobového tisku, z řečí pronesených na půdě Šachové sekce i z jejich usnesení, které jsou hojně využity v této práci.

Opomenout nelze ani publicistické články a vzpomínky samotných aktérů šachových klání, zejména memoáry M. Botvinnika z let 1978 a 1997. Botvinnik psal o svém životě velmi podrobně a v 70. letech měl dokonce potíže najít pro své paměti vydavatele pro jejich přílišnou otevřenost. Na druhou stranu je samozřejmě jeho pohled na průběh událostí subjektivní a při srovnání se vzpomínkami jeho vrstevníků je patrná řada nesrovnalostí.

I v ruskojazyčných textech však doposud chybí propojení vzpomínek hráčů s informacemi z primárních zdrojů a celistvý pohled na rozvoj sovětského šachu, který by bral v úvahu organizační, politický i mediální rozměr věci. Právě proto tato práce do značné míry staví na zpracování novinových článků a práci v archivech. Archivní dokumenty použité v této práci pocházejí z Ruského státního archivu společensko-

politické historie (RGASPI) a z Ruského státního archivu soudobé historie (RGANI). Protože sport, a tedy i šachy, patřily po většinu sledovaného období pod Oddělení agitace a propagandy (OAP) ÚV KSSS, jedná se zejména o dokumenty uchovávané tímto orgánem. Nejobsáhlejší spisy se vztahují k již výše zmíněnému zápasu Aljechin-Botvinnik a k Botvinnikovým dopisům Pospělovovi, nechybí ale ani různé kritiky Šachové sekce, otázky výjezdu do zahraničí nebo požadavky hráčů na zlepšení jejich materiálního zázemí.

Materiály uchovávané v RGASPI a RGANI jsou bohužel značně útržkovité, dozvíme se z nich například konkrétní rozhodnutí, ale nevíme, jaká diskuze mu předcházela. Díky vzpomínkám Botvinnika i některých dalších hráčů a funkcionářů (např. Averbach působil dlouho v čele Šachové sekce) si však můžeme obrázek alespoň částečně dokreslit, i když jejich pohled na věc může být samozřejmě zkreslený a neúplný.

Z médií jsou hlavními zdroji deník *Pravda* a časopis *Šachmaty v SSSR*. *Pravda* se velkým turnajům a zápasům věnovala poměrně podrobně, ale většina článků byla víceméně čistě šachového charakteru. Spíše než jako zdroj informací o průběhu sledovaných událostí tak analýza příslušných článků slouží k vytvoření představy o tom, jakým způsobem byli šachisté prezentováni široké veřejnosti. Naproti tomu *Šachmaty v SSSR* obsahují i řadu údajů o počtu aktivních šachistů v zemi, rozhodnutí o prioritách v rozvoji šachu, různé kritiky chování hráčů i celé Šachové sekce apod. Tento časopis tak pomáhá doplnit pohled na dobové události a umožňuje hlouběji nahlédnout do života aktivních šachistů i funkcionářů.

1 Vznik sovětské šachové školy

Následující kapitola bude věnována tomu, jak v Sovětském svazu probíhala „zároveň s kolektivizací a industrializací také „šachizace“ celé země“⁹ a proč na tom vládnoucí kruhy měly zájem. Protože toto téma bylo již v sovětské a ruské literatuře popsáno, vychází tato kapitola převážně ze sekundárních zdrojů.

Vzhledem k rozsahu této práce není možné podrobně představit všechny hlavní protagonisty, určitá znalost osobnosti M. Botvinnika je však přeci jen pro lepší pochopení jeho chování potřebná. Nejdůležitější milníky jeho života budou rozebrány na příslušných místech této práce, zde tedy jen několik základních životopisných informací: Narodil v roce 1911 na předměstí Petrohradu do solidně situované rodiny zubní lékařky (členky strany menševiků) a zubního technika. Jeho šachová hvězda začala stoupat ve 30. letech a v roce 1948 se stal prvním sovětským mistrem světa. Poté titul několikrát ztratil a znovu získal, vždy v zápasech se svými krajany. Po roce 1963, kdy odešel z šachového trůnu definitivně, se začal stahovat z vrcholového šachu, nadále však zůstal společensky aktivní a věnoval se jak tréninku mládeže (mj. Karpova a Kasparova), tak vědecké práci (byl kandidátem věd v oblasti elektrotechniky), konkrétně výzkumu šachového počítače. Botvinnikův systém přípravy, jím zpracované analýzy zahájení či koncovek i jím vydobyté pozice pro šachisty mezi sovětskou elitou položily základy úspěchu celé poválečné generace a Botvinnik proto bývá dodnes právem označován za „patriarchu sovětského šachu“. Sám sebe označoval jako „Žida krví, Rusa kulturou a Sověta výchovou“.¹⁰ Od mládí inklinoval k socialistickým myšlenkám, během studií se stal komsomolcem a v roce 1940 vstoupil do VKS(b). Sovětský svaz a jeho politické zřízení – i když s určitými výhradami – Botvinnik veřejně hájil až do své smrti v roce 1995.

Také pro představení nejdůležitějších událostí šachové historie zde není dostatek prostoru, pro lepší orientaci v textu tak vznikly tabulky mapující to nejdůležitější z dějin šachu před rokem 1917 (*Příloha 1*), v meziválečném období (*Příloha 2*) a v letech 1945-1990 (*Příloha 3*). Jejich levá část obsahuje významné události v šachových dějinách, pravá pak nejsilnější hráče daného období. Zvýrazněny jsou události

9 Линдер В.: *Короли шахматного мира: Жизнь и игра - сквозь призму энциклопедии*. Москва 2001, s. 315

10 Ботвинник, М.: *К достижению цели*. Москва 1978, s. 205

probíhající na území Ruska, respektive Sovětského svazu, a také hráči s ruským/sovětským občanstvím. Tučně jsou označeni mistři světa a kurzívou jsou odlišeni hráči židovské národnosti (o aspektu židovství v sovětském šachu bude řeč v následujících kapitolách). Tabulky vycházejí téměř výhradně ze všeobecně uznávaného díla Garri Kasparova *Moji velcí předchůdci*, výběr proto může být mírně subjektivní. Pro účely této práce však to, zda by několik jmen či turnajů bylo jinými šachovými historiky vyškrtáno či doplněno není podstatné, seznam v této podobě dostatečně ilustruje, jak se ruský a sovětský šach prosazoval na mezinárodní scéně v různých obdobích dějin. Samostatná tabulka je pak věnována účasti Botvinnika a dalších sovětských šachistů v meziválečných mezinárodních turnajích (*Příloha 4*).

1.1 Za masovost (Faktory vedoucí k rozšíření šachu v porevolučním období)

Růst popularity šachové hry v Sovětském svazu je impozantní a bezprecedentní. Před říjnovým převratem lze mluvit o několika stovkách organizovaných šachistů, už ve třicátých letech se však registrovaní šachisté počítali ve statisících a po válce dokonce v milionech – v roce 1955 sovětské šachové organizace evidovaly 1 380 000 aktivních hráčů.¹¹

Faktorů vedoucích k takovému šachovému „boomu“ je hned několik. Sovětský svaz mohl stavět na částečném dědictví předrevoluční epochy, kdy někteří hráči z Petrohradu, Pobaltí a dalších oblastí země dosáhli světového věhlasu. Pak tu byli samotní bolševici, z nichž mnozí včetně Lenina a Trockého měli ke královské hře velmi vřelý vztah. A v úvahu je třeba vzít i určité charakteristiky sovětské společnosti, povahu šachové hry a další vnější vlivy, které mohly zájem o šachy mezi sovětskými občany podpořit. Následující odstavce rozeberou tyto tři hlavní faktory a poté bude popsáno, jak konkrétně se projeví v rozvoji sovětského šachu ve 20. letech.

1.1.1 Historická tradice

Kdo by chtěl dokazovat, že šachy jsou součástí kulturního bohatství země, našel by v carském Rusku pro svou tezi solidní oporu. Pár let po první publikaci *Vojny a míru* a jen několik měsíců před premiérou Čajkovského *Louskáčka* poprvé promluvil do bojů o světový trůn také ruský šachista. Michail Čigorin byl nejen skvělým hráčem, ale také

---

¹¹ Шахматы в СССР, 4/1960, s. 289

významným organizátorem – v letech 1876-1881 vydával *Šachmatnyj listok*, první samostatný šachový časopis v Rusku,¹² a ve stejné době stál u zrodu Petrohradské společnosti příznivců šachové hry. Jeho styl byl blízký tehdejšímu „romantickému“ šachu – zaměřený na krásu, s efektními kombinacemi a nečekanými obětmi. Přestože tento přístup sovětská šachová škola později plně odvrhla jako nevědecký, Čigorin se záhy vedle Botvinnika stal hlavním vzorem sovětských šachistů – jeho jméno nesl významný turnaj a jeho různá výročí byla obsáhle připomínána v tisku. Důvodem obliby u sovětských šachových publicistů však nebyly jen jeho nesporné hráčské kvality, ale významnou roli sehrál také „vhodný“ původ (Čigorin byl ruské národnosti a vyrostl v sirotčinci), jak bude zřejmé v dalších kapitolách.

Také druhá vlna slávy ruského šachu, v *Příloze 1* reprezentována jmény Janowski, Nimcovič a Rubinstein, přišla v období kulturního vzestupu carského impéria. A nepřekvapí, že zatímco básníci a malíři se na přelomu století obrátili k avantgardě, v šachovém světě se objevila škola „hypermodernismu“ založená na pozičních dogmatech, analýze geometrie šachovnice a otázkách struktury postavení figur. Její vrcholné dílo *Můj systém* napsal právě řížský rodák Aron Nimcovič. Šachový život v carském impériu byl v této době již bohatší a do Ruska se díky finanční podpoře dvora podařilo na několik mezinárodních turnajů přilákat i zahraniční hvězdy. Nejmladší z významných předrevolučních ruských šachistů, Bogoljubov a Aljechin, pak stihli pobýt v sovětském Rusku dost dlouho na to, aby předali své zkušenosti nastupujícím generacím.

Je tedy zřejmé, že šachy měly v Rusku poměrně solidní tradici již z dob carského impéria a co do výkonnosti nezaostávali ruští mistři za střední Evropou a Spojenými státy. O desetitisících aktivních hráčů ale nemůže být řeč. Čigorinův *Šachmatnyj listok* měl ve svém nejlepším období 190 předplatitelů,¹³ *Šachmatnyj věstník*, který vycházel v letech 1913-1916, byl sice tištěn v nákladu 1000 kusů,¹⁴ avšak velká část se neprodala, a proto stejně jako jeho rozliční předchůdci zanikl z finančních důvodů. Přestože například Čigorin, Bogoljubov a Rubinstein pocházeli spíše z chudších poměrů, šachy byli v devatenáctém a na počátku 20. století stále do značné

12 Již dříve však vycházely v různých časopisech (např. *Russkoje slovo*, *Novoje vremja*, *Niva*) pravidelné šachové rubriky.

13 *Шахматный словарь* (ed. Абрамов, А. Я.). Москва 1964, s. 380

14 Tamtéž, s. 35

míry zábavou elit a inteligence, navíc rozšířenou téměř výhradně v Petrohradě a v pobaltských, polských a ukrajinských městech. Snad jedinou oblastí ruského impéria, kde byla podle všeho hra skutečně poměrně populární i mezi obyčejnými vesničany, je Kavkaz.¹⁵

1.1.2 Patroni šachu z řad bolševiků

Z hlediska výkonnosti měl tedy nový sovětský stát na co navazovat, ale otázkou bylo, proč by zrovna o propagaci šachu měl usilovat. Šachy by si na počátku 20. století jen málokdo dovolil označit za „proletářskou“ zábavu, hra se ostatně svým charakterem a náročností jen málo liší od bridže, který byl několik let v Sovětském svazu zakázán a později jen tiše tolerován na soukromé úrovni. Tehdejší mistr světa, José Raúl Capablanca, byl typickým představitelem americké smetánky,¹⁶ šachové turnaje sponzorovali bohatí průmyslníci z Velké Británie a Spojených států, centrem přátelských partií se staly kavárny Berlína, Vídně, Prahy či Budapešti a samotnými hráči byli zástupci studentstva, aristokracie a židovské inteligence. Navíc v atmosféře občanské války a velkých společenských změn by člověk očekával, že záliba několika stovek občanů, která nepřináší žádné hmatatelné výsledky, zůstane silně podružnou záležitostí.

Zde se však faktor předrevoluční ruské tradice smísil s vlivem střední a západní Evropy, jehož nositelem byli paradoxně sami bolševici. Levicovní intelektuálové, kteří šachu propadli během svého pobytu v emigraci, nyní svou zálibu povýšili na jeden z nástrojů kulturní revoluce.¹⁷ „Vladimír Iljič Lenin měl rád šachy, oceňoval jejich vzdělávací i estetickou roli, byl silným praktickým hráčem. (...) Tuto hru silně miloval, stejně jako Marx. Ona více než cokoliv jiného odpovídala jeho psychice neúnavného bojovníka.“¹⁸ Podobné řádky najdeme v úvodnicích mnoha sovětských šachových knih a ačkoliv dnes znějí poněkud úsměvně, nejsou tak daleko od pravdy. Záznamy partií

15 Дамский, Я.: *Век шахмат*. Москва 2000, s. 88.

Teorie o staletých kořenech šachu na Kavkaze není pro nedostatek pramenů plně potvrzena ani vyvrácena. Do jisté míry ji potvrzuje to, že hra zde má skutečně nebyvalou oblibu - Arménie, Ázerbájdžán i Gruzie byly a jsou vzhledem ke své velikosti jednou z největších líhní šachových talentů světa. Svého času tvořily například celou ženskou reprezentaci SSSR pouze Gruzinky.

16 Capablanca byl sice původem Kubáncem a později mimo jiné oslavován režimem Fidela Castra, velkou část svého života však strávil v USA.

17 Nadšení socialistických revolucionářů pro královskou hru je mimochodem jev celosvětový. Kromě ruských komunistů si ji oblíbili také Fidel Castro a Che Guevara, jugoslávský šachový život zaštiťoval Josif Tito. O hru se naopak nikdy nezajímal Stalin, přestože právě za jeho vlády došlo k jejímu největšímu rozvoji.

18 *Шахматный словарь*, *op. cit.*, s. 18

většiny významných bolševiků se sice nedochovaly, ale podle výsledků turnajů a zápasů šachoví historici soudí, že například Lenin a Trockij hráli přibližně na úrovni první výkonnostní třídy, což by je v tehdejší době řadilo mezi relativně silné klubové hráče.¹⁹

Leninova podpora sovětského šachu však byla spíše symbolická, do značné míry zpětně vykonstruovaná sovětskými historiky. Po roce 1917 se šachové hře již aktivně nevěnoval a jeho tolik vyzdvihované heslo „Šachy jsou gymnastikou rozumu“ si podle všeho vymysleli sami entuziastičtí propagátoři šachu, neboť v pětapadesáti svazcích sebraného díla Lenina „nenajdeme nikde ani náznak tohoto tématu“ a ve vzpomínkách současníků také „není ani ř“. ²⁰ Nikde není dochován ani záznam o tom, že by Lenin navštívil některý z turnajů, poslal blahopřejný telegram vítězi nebo zasahoval do chodu šachových organizací. Na rozvoji šachu tedy měli zásluhu spíše lidé postavení ve stranické hierarchii o něco níže, ostatně Aljechin po své emigraci napsal, že pozice šachu v konkrétních sovětských městech „plně závisí na osobním vlivu některého z místních představitelů moci“. ²¹

Zásadní význam pro rozvoj šachové hry tak měli jiní dva bolševici se slabostí pro černobílou desku – Alexandr Iljin-Ženevskij a Nikolaj Vasiljevič Krylenko. Iljin-Ženevskij byl bývalým politickým emigrantem, který si přídomek Ženevský ke svému jménu přidal na počest města, v jehož šachovém přeboru během pobytu v emigraci zvítězil. Ze všech významných politiků se zálibou v šachu byl zdaleka nejsilnějším hráčem a ve 20. letech patřil do nejužší sovětské špičky.

V roce 1920 byl Iljin-Ženevskij jmenován jedním z komisařů Sovětu pro všeobecný vojenský výcvik (Vsevobuč), orgánu, který zajišťoval přípravu rezerv pro Rudou armádu. Na jednom z prvních zasedání, kterých se Iljin-Ženevskij zúčastnil, se probírala otázka, jak využít sport a tělovýchovu při vojenském výcviku. „Hlavní hodnotou sportu, říkali [ostatní ve vedení Vsevobuče], je, že v člověku vytváří duševní kvality neobyčejně důležité pro bojovníka. Tady se přímo nabízela paralela s šachem. Vždyť šachy také, a někdy dokonce ještě více než sport, vytvářejí v člověku odvahu, pohotovost, chladnokrevnost a vůli. A hlavně - což neplatí o sportu - rozvíjejí strategické schopnosti. Můj návrh byl přijat,“ ²² vzpomínal Iljin-Ženevskij, jak se mu

---

19 Дамский, *op. cit.*, s. 86

20 Тамтэž, s. 86

21 Боронков, С.Б.: *Шедевры и драмы чемпионатов СССР*. Москва 2007, s. 32

22 Тамтэž, s. 5

podářilo prosadit svou oblíbenou hru do programu přípravy mládeže. Toto rozhodnutí se okamžitě přeměnilo v konkrétní skutky: v tiskovém orgánu Vsevobuče *K novoj armii* začala vycházet první sovětská šachová rubrika, šachisté získali šest místností v Ústředním vojensko-sportovním klubu Vsevobuče v Moskvě a byl vyčleněn fond 100 000 rublů na pořádání soutěží.²³

Jestliže Iljin-Ženevskij byl nejsilnějším šachistou mezi politiky, Nikolaj Krylenko byl nejuvlivnějším politikem mezi aktivními šachisty. V době svého nástupu do sportovních funkcí (vedle šachu a dámy vedl také sovětské alpinisty) měl Krylenko již politické zkušenosti jako jeden z vůdců Rudé armády v době občanské války i jako předseda revolučních tribunálů. Do historie však vedle Vyšinského vešel především jako neúprosný žalobce na vykonstruovaných stalinských procesech 30. let a také jako jeden z teoretiků „socialistické zákonnosti“. Velkou část své porevoluční politické kariéry byl vrchním státním žalobcem RSFSR, od roku 1931 Lidovým komisařem spravedlnosti RSFSR a od roku 1936 pak i Lidovým komisařem spravedlnosti SSSR.

A zatímco Iljin-Ženevskij měl zásluhy především na udržení šachového hnutí při životě v době občanské války, Krylenko se zasadil o jeho masové rozšíření, růst výkonnosti sovětských šachistů a o jejich poměrně výsadní postavení v sovětské společnosti v dobách stalinismu. S jeho vládou nad sovětským šachem (1924-1938) je však spojena také politizace šachu a útlak představitelů předrevoluční generace. Krylenko usiloval o využití hry v cílech politické propagandy již od svého nástupu do funkce a zejména prostřednictvím časopisu „64 – *Šachmaty a šašky v rabočem klube*“ (dále jen „64“), který začal vydávat na počátku 20. let, často komentoval společenské a politické dění.

Kolem jeho osobnosti se dokonce začal tvořit jakýsi malý kult osobnosti - Botvinnik ho s odkazem na jeho vojenskou minulost označoval jako „hlavního velitele sovětské šachu“²⁴ a v tisku se opakovaně objevovalo spojení „vůdce sovětských šachistů“. V roce 1927 byla zorganizována sbírka na „Letadlo šachisty“, které mělo nést Krylenkovo jméno a přispět k bojeschopnosti sovětské armády. „Má velmi dobrou paměť a je-li to třeba, umí si vzpomenout na dávnou zapomenutá vystoupení

---

23 Тамтэž, s. 6

24 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 56

jednotlivých soudruhů nebo nějaké jejich chyby, které už jsou dávno odžité a přežité,²⁵ zněla pochvalná slova časopisu *Šachmaty v SSSR* na Krylenkovu adresu při příležitosti jeho narozenin v roce 1935. Krylenko se nakonec stal obětí mašinérie, na jejímž vzniku se podílel. Byl zatčen a zastřelen v roce 1938.

1.1.3 Další vlivy

Podporou z vysokých míst lze vysvětlit mediální zájem o šachové dění, množství prostředků vydaných na propagaci hry i možnost hráčů účastnit se mezinárodního šachového života. Tak ohromný nárůst popularity, jaký byl naznačen v úvodu této kapitoly, však musí nutně mít ještě další rozměr – pozitivní odezvu kampaně na propagaci šachu v tehdejší sovětské společnosti. Pro podrobnější zhodnocení tohoto aspektu by byl nezbytný sociologický průzkum mezi šachisty, kteří se hře začali věnovat ve 20. letech, ten však nikdy nebyl proveden. Ani pamětníci neuvádějí důvody, proč se rozhodli zrovna pro šachy a ne jiný způsob trávení volného času, z jejich vzpomínek se zdá, jakoby ve 20. a 30. letech bylo čtení novinové šachové rubriky podobně automatické jako dnes sledování večerních sportovních zpráv v televizi.

Nastiňme alespoň některé faktory, které mohly vyvolat takový zájem o šachy u sovětské veřejnosti. V první řadě je třeba vzít v úvahu samotné vlastnosti šachové hry. Z praktického hlediska je hra velmi nenáročná – šachovou soupravu bylo možné vyrobit z jakéhokoliv materiálu, ve stísněných komunálních bytech nezabrala téměř žádný prostor a vzdělávat se v teorii bylo možné skrze šachové rubriky v běžném tisku. Hrát může každý bez ohledu na zdravotní stav, věk a dokonce i bez ohledu na to, zda umí číst a počítat (což mohlo být v zemi, kde byli ještě v roce 1920 tři lidé z pěti negramotní,²⁶ poměrně významné).

Za druhé jsou tu jisté charakteristiky sovětského prostoru a sovětské společnosti. Klimatické podmínky, dlouhá zima i dlouhé noci podporují spíše domácí aktivity než venkovní,²⁷ velké vzdálenosti lze zase překonat díky korespondenčnímu šachu (později probíhaly i zápasy mezi polárními stanicemi nebo vojenskými posádkami prostřednictvím radiového spojení). V úvahu je možné vzít i náklonnost k hrám a

25 Гродзенский, С.: *Лубянский гамбит*. Москва 2004, s. 15

26 Figes, O.: *Natašin tanec. Kulturní dějiny Ruska*. Praha – Plzeň 2004, s. 385

27 Domněnku lze podpořit příkladem z šachové praxe – totiž tím, že jedním z největších počtů vel mistrů vzhledem k celkové populaci země disponuje Island.

hazardu, která je Rusům často přisuzována, nebo třeba tradiční „neuspěchanost“ ruského života – takové hodnocení je však již spíše na hranici dohadů.

A nakonec je třeba si uvědomit, že v podmínkách sovětské totality byly šachy jednou z mála možností seberealizace intelektuálně a kreativně obdařených jedinců, která nebyla spojena se slevováním ze svého vlastního přesvědčení. Skladatelé, malíři a literáti, kteří chtěli veřejně hrát, vystavovat a publikovat, museli tvořit v souladu s oficiální ideologií. Šachistům však nikdo nezakazoval přestat hrát například Francouzskou obranu a místo toho prosazovat Ruskou hru, omezit útok a zaměřit se na obranu, preferovat strategické prvky na úkor kombinačních a podobně. Přestože existovaly určité snahy o definování sovětského šachového stylu, důkazem správnosti zvoleného postupu bylo jediné – výhra. Pro běžné příznivce šachové hry to pak znamenalo, že články v tisku jim přinášely to nejkvalitnější ze současného sovětského i světového šachového života bez jakékoliv cenzury (řeč je nyní čistě o průběhu partií, ne doplňujících komentářích k hráčům apod.).

1.1.4 Šachová horečka

Podívejme se nyní na to, jak se výše uvedené vlivy projeví v praxi. První významnou šachovou událostí od říjnového převratu byl turnaj naplánovaný na jaro 1920 jako doprovodný program první porevoluční Všeruské olympiády.²⁸ Uspořádat jakýsi přebor země v době občanské války bylo nesmírně náročné. Nejprve bylo třeba zjistit, kde vůbec potencionální účastníci akce momentálně přebývají. Do oblastních zastoupení Vsevobuče byl Iljinem-Ženevským rozeslán telegram s instrukcí široce informovat v oblasti o chystaném turnaji a do měsíce dodat do Moskvy seznam šachistů, kteří by se chtěli účastnit. Přiložen byl seznam pozvaných hráčů, který ukazuje, jak špatně byli organizátoři turnaje informováni - obsahoval totiž i řadu osob, které již několik let pobývaly mimo Sovětský svaz.²⁹ „Téměř rozkazem a pod vojenskou ochranou“³⁰ se nakonec podařilo přivést šestnáct hráčů z osmi měst v čele se samotným Aljechinem, dalších sedmadvacet slabších šachistů nastoupilo v doprovodném turnaji.

V jaké atmosféře olympiáda probíhala ilustrují dochované články v tisku i vzpomínky samotných hráčů. Nejhůře snášeli spartánské podmínky mimomoskevští

²⁸ Podobné Všeruské olympiády proběhly už v carském Rusku – v roce 1913 v Kyjevě a o rok později v Rize.

²⁹ Боронков, *op. cit.*, s. 7

účastníci, kteří plně záviseli na vůli a možnostech organizátorů. Jejich nespokojenost zašla tak daleko, že pohrozili odstoupením z turnaje, pokud nedojde ke zlepšení jejich situace, konkrétně požadovali: „1. Vydání zálohy 15 000 rublů na osobu. 2. Okamžité vydání zbývajících přidělu sýra do rukou účastníků. 3. Zvýšení přidělu chleba. 4. Okamžité vydání cigaret.“³¹

Požadavkům bylo ve větší míře vyhověno a krizi se tak podařilo zažehnat, ale záhy se vynořily další problémy – například nebyl přidělen papír na vydání turnajového sborníku, a tak se většina partií turnaje, od kterého se datují všechna další mistrovství SSSR, nezachovala. Obtížné bylo také najít vhodné ceny pro vítěze, neboť vrcholoví šachisté byli zvyklí na solidní honoráře předrevolučních turnajů. *Listok Petrogubkomuny* z listopadu 1921 informoval veřejnost: „Oceněným na mistrovském turnaji Vsevobuče Moskevského vojenského okruhu byly vydány následující věci: vítězi – kožená bunda, druhému v pořadí – americké boty, třetímu – vrchní rudoarmějský oděv, čtvrtému – spodní rudoarmějský oděv.“³² Ve skutečnosti však první tři dostali ještě výrazně hodnotnější ceny – stříbrné předměty zabavené emigrantům. Přes všechny tyto potíže turnaj skončil nezpochybnitelným úspěchem - na rozdíl od velkolepě plánované sportovní olympiády, ze které zbyla jen vojenská přehlídka, se ho totiž vůbec podařilo uspořádat a dokončit.

První vrcholná událost byla tedy úspěšně završena a nyní přišel čas na organizační záležitosti. Institucionální zařazení šachu získalo konkrétnější obrysy v roce 1922, kdy byl založen Všeruský šachový svaz, který začal vydávat první specializovaný časopis nesoucí tradiční název *Šachmatnyj listok*. Ve stejné době vznikla také pravidelná šachová rubrika v deníku *Izvestija*.

Všeruský šachový svaz se základnou v Petrohradě zůstával spíše organizačním, nepolitickým orgánem a jeho vedení ani o nic jiného neusilovalo. Mezitím však v Moskvě vznikla Ústřední šachová sekce při Celosvazovém sovětu tělovýchovy (dále jen Šachová sekce) vedená N. Krylenkem. Po několikaměsíčních sporech o moc nad sovětskými šachisty zvítězila moskevská organizace a na sjezdu v srpnu 1924 se Všeruský šachový svaz plně v duchu tehdejší doby dobrovolně rozpustil a svěřil šachy

---

30 Дамский, *op. cit.*, s. 86

31 Длуголенский, Я. Н., Зак В. Г.: *Люди и шахматы. Страницы шахматной истории Петербурга - Петрограда - Ленинграда*. Ленинград 1988, s. 140

32 Боронков, *op. cit.*, s. 17

do péče vyššího orgánu, Celosvazového sovětu tělovýchovy (dále jen Sportkomitet), v praxi tedy Šachové sekci a jejímu předsedovi Krylenkovi, který měl o roli šachu v sovětské společnosti jasné představy: „V naší zemi, kde je kulturní úroveň poměrně nízká, kde dosud bylo typickou zábavou mas pání alkoholu, opilost a rvačky, jsou šachy silným nástrojem zvyšování všeobecné kulturní úrovně. V těchto podmínkách je rozvoj a šíření šachového hnutí součástí boje za kulturu a stává se politickou zbraní, která nemůže být ignorována.“³³

Tím byla ukončena centralizace šachového hnutí a nyní přišel čas pro plnění úkolu, který si Šachová sekce vytyčila na svém „sjednocovacím“ sjezdu roku 1924: masové šíření šachu mezi dělníky a rolnictvo.³⁴ Dosud šachy mezi laickou veřejností popularizovaly především odbory, které zakládaly šachové kroužky na pracovištích. Šachová sekce však usilovala o ovládnutí všech sfér šachové hry a ještě na podzim 1924 se s výzvou k šíření šachové hry skrze *Šachmatnyj listok* obrátila do regionů: „Organizační komise vidí v šachu především mocnou zbraň intelektuální kultury, zbraň v boji za vyšší úroveň této kultury. Šachy nejsou hrou, lépe řečeno, zdaleka nejsou pouze hrou. Šachy probouzejí, rozvíjejí a především trénují mysl. Už toto nás nutí přiznat jim masově vzdělávací význam. Ale to nestačí. Šachy jsou zároveň boj, který vyžaduje neobyčejně silnou vůli. Tímto způsobem tedy cvičí nejen mysl, ale i vůli.“³⁵

Vzhledem ke kulturní vyspělosti porevoluční sovětské společnosti zněl plán na masovou popularizaci hry velmi ambiciózně a mezi šachisty-emigranty znalých poměrů na ruském venkově vyvolávaly podobné úmysly neskrývané pobavení. Jeden z předrevolučních mistrů, Savieli Tartakower, nyní reprezentant Polska, se otevřeně vysmíval pokusům „vnést šachy mezi lid jako kdysi brambory“.³⁶ První polovina 20. let skutečně ještě žádný závratný růst členské základy nepřinesla – počet organizovaných šachistů ve větších městech dosahoval několika desítek, maximálně stovek, jak ilustruje příklad Petrohradu/Leningradu (*Příloha 5*).

Na konci roku 1925 však přišel rozhodující přelom: I. mezinárodní šachový turnaj v Moskvě uspořádaný Krylenkem plně na náklady státu (vyčleněno bylo 30 000

33 Kasparov, G.: *Child of Change*. Londýn 1987, s. 28

34 Коган, М. С.: *Очерки по истории шахмат в СССР*, Москва 1938, s. 227

35 Tamtéž, s. 229

36 Боронков, *op. cit.*, s. 32

rublů)³⁷ způsobil ohromný zájem o šachy nejen v hlavním městě, ale v celém Sovětském svazu. Přelom let 1925/26 se tak do sovětské sportovní historie zapsal jako „šachová horečka“.

V čem byl I. Moskevský mezinárodní turnaj tak jedinečný? Především šlo o jeho účastníky, kdy ze světové špičky chyběl pouze Aljechin. Zatímco ostatní sportovní odvětví zůstávala v téměř stoprocentní mezinárodní izolaci a i v oblasti kultury byla možnost vidět zahraniční filmy či číst zahraniční literaturu značně omezená, příznivci šachu mohli v roce 1925 na vlastní oči uvidět německého ex-mistra světa Emanuela Laskera, aktuálního držitele nejvyššího šachového titulu Kubánce Capablancu, americkou hvězdu Franka Marshalla a další hráče z Polska, Československa, Rakouska, Německa, Anglie a Mexika. Vedle nich se turnaje zúčastnili i Sověti, ale těm – s výjimkou Bogoljubova - domácí tisk nedával příliš vysoké šance: „Nevíme, jak se rozvine turnaj, přemění-li se v boj mezi Capablancou a Laskerem nebo zda jim Bogoljubov, Rubinstein, Marshall nebo možná Torre budou konkurovat, ale věříme, že ruští šachisté vyjdou z tvrdé zkoušky se ctí,“³⁸ psal před zahájením turnaje deník *Pravda*.

Turnaj trval měsíc (10.11. - 10.12.1925) a *Pravda* (a také další média) přinášela obsáhlé zpravodajství téměř každodenně – celkem v ní vyšlo pětadvacet článků, obvykle na druhé či třetí straně mezi běžnými politickými a společenskými událostmi. Další sportovní akcí, které tisk věnoval takovou pozornost, byla až celosvazová spartakiáda v srpnu 1928. Redaktoři čtenářům několikrát připomněli, že turnaj je skvělou příležitostí pro šíření šachu mezi dělníky, zvali na turnaj zástupce odborů a jejich nadřízené vyzývali, aby je pro tyto účely uvolnili ze zaměstnání.³⁹ Jinak však články měly nepolitický, čistě šachový obsah – uváděly výsledky, popisovaly průběh utkání a vybrané partie byly otištěny buď s komentářem nebo „k samostatné analýze“. Jedinou výjimkou byla karikatura mezinárodní situace na šachový motiv otištěná v průběhu turnaje na titulní stránce deníku

I. mezinárodní turnaj byl od počátku organizován s cílem probudit zájem veřejnosti o šachy a to se povedlo nad všechna očekávání. Kapacita 1 500 diváckých míst hracího sálu v Domě sovětů nestačila pokrýt poptávku a takto vzpomínal na

---

37 Tamtéž, s. 102

38 *Международный шахматный турнир*, Правда 10.11.1925, s. 2

atmosféru zimní Moskvy tehdy mladičkový šachista V. D. Baturinskij: „Sál byl obvykle přeplněn a i u vchodu na ulici se tlačily stovky lidí, na které již nezbyla vstupenka a kteří očekávali oznámení výsledků. Jejich nápor zadržovala jízdní policie. (...) Nejsledovanější partie prvního kola (mezi Laskerem a Capablancou – pozn. B.U.) skončila rychlou remízou a policisté na ulici hlasitě oznámili: „Rozejděte se – remíza.“⁴⁰ Nenadále nadšení sovětské společnosti pro hru s nadsázkou přibližuje také dvacetiminutový film *Šachová horečka*⁴¹ režiséra Vseolda Pudovkina, který byl natočen v průběhu turnaje a do kin uveden ještě během prosince. Sovětský svaz tak nejen uspořádal první turnaj plně financovaný státem, jak s oblibou později vyzdvihovali sovětští šachoví historici, ale také natočil první film s šachovou tematikou, navíc s mistrem světa Capablancou v jedné z vedlejších rolí.

I když pamětníci i hraný film mohou skutečnost přehánět, čísla ohromný šachový boom potvrzují: dostatečně výmluvný je příklad Petrohradu/Leningradu (*Příloha 5*), kde byla v roce 1924 necelá tisícovka organizovaných šachistů, zatímco koncem roku 1926 bylo ve městě již okolo 25 000 klubových hráčů. Podobně strmý vzestup zaznamenaly i celosvazová čísla: na konci roku 1923 měl Všeruský šachový svaz 1159 členů,⁴² v roce 1926 již v Sovětském svazu bylo 40 000 organizovaných šachistů.⁴³ Výmluvný je i fakt, že když byl podobný turnaj zopakován o deset let později, turnajový bulletin se záznamem sehraných partií byl vydáván v nákladu 20 000 kusů⁴⁴ a mistrovství SSSR ve 30. letech běžně navštívilo i 15 000 diváků.⁴⁵ Zde je však nutné zdůraznit, že tento nárůst byl do značné míry omezen na města (podle uvedených čísel více než polovina sovětských šachistů v roce 1926 žila v Leningradě) – kampaň za šíření šachu do kolchozů přišla až po druhé světové válce.

---

39 např. *Международный шахматный турнир*, Правда 15.11.1925, s. 3

40 Батуринский, В.Д.: *Страницы шахматной жизни*, Москва 1990 s. 4-5

41 *Шахматная горячка*, režie: Пудовкин, В.И., 1925

42 *40 лет советской шахматной организации*. Шахматы в СССР, 6/1957, s. 168

43 Боронков, *op. cit.*, s. 102.

Neznáme však metodiku sběru dat, je tedy možné, že např. v roce 1923 byli započtení jen hráči vyšší úrovně, zatímco v roce 1926 již i členové odborových kroužků apod. I přes tento nedostatek jsou ale data poměrně přesvědčivá.

44 Коган, *op. cit.*, s. 250

45 Боронков, *op. cit.*, s. 284

1.2 Za mistrovství (Výkonnostní růst sovětských šachistů ve 30. letech)

Masové šíření šachu mělo kromě výchovně-vzdělávacích cílů ještě jeden účel: vytvořit dostatečně širokou členskou základnu, ze které by mohla vzejít nová sovětská šachová elita. Válečné a revoluční události se totiž výrazně podepsaly na prořidnutí mistrovských řad. V *Příloze 2* najdeme řadu ruských hráčů z předchozího období, ale nyní již jako reprezentanty jiných států: Janowski odešel do USA ještě během světové války, Nimcovič se uchýlil do Dánska z obavy před válkou občanskou a Rubinstein se rozhodl reprezentovat obnovené Polsko. Aljechin emigroval v roce 1921, o jeho pohnutém osudu a nenávislné kampani vůči jeho osobě v sovětském tisku bude ještě řeč v kapitole věnované diskuzím okolo zápasu mezi ním a Botvinnikem.

Nejdéle zůstal vůči své původní vlasti a její nové vládě loajální Bogoljubov. Ten se sice během války oženil v Německu, kde se poté usadil, ale v roce 1925 nastoupil v mezinárodním turnaji v Moskvě a vedl také šachovou rubriku v *Pravdě*. Sovětského občanství se vzdal v roce 1926 se zdůvodněním, že jako držitel sovětského pasu nemůže cestovat na turnaje do některých zemí. To vyvolalo ostrou reakci bolševiků – Bogoljubov byl v *Pravdě* označen za nepřítele sovětského národa, zbaven titulu Mistr Sovětského svazu, členství v sovětské šachové organizaci a samozřejmě i povinnosti šéfredaktora šachové rubriky.⁴⁶

Pokud chtěl Sovětský svaz dosáhnout v oblasti šachu světové úrovně, musel tedy začít téměř od nuly. Navíc po zkušenostech s emigrací celé šachové špičky nechovalo vedení Šachové sekce ke generaci předrevolučních mistrů příliš velkou důvěru. Podle oficiální propagandy byl předrevoluční ruský šach zálibou „privilegované třídy buržoazie a jejích přísluhovačů, kteří tvořili z politického hlediska amorfní masu“⁴⁷ a generace hráčů narozená zhruba na přelomu 19. a 20. století pak podle Krylenka v šachu hledala především „oddych od těch ostrých otázek, které před nás staví současný

46 *Постановление исполбюро всеаюзной шахсекции о чемпионе СССР (Е.Д.Боголюбове)*, Правда, 19.12.1926, s. 7

47 Боронков, *op. cit.*, s. 187.

Toto tvrzení by však bylo velmi obtížné dokazovat: Čigorin byl sirotek, Bogoljubov syn chudého ukrajinského kněze, Rubinstein a Janowski zástupci venkovské židovské populace. Z nejsilnějších hráčů předrevolučního období měl šlechtickou krev pouze Aljechin a jediným skutečným zástupcem buržoazie byl Nimcovič, který pocházel z dobře situované židovské obchodnické rodiny v Rize.

politický život.“⁴⁸ Na konci 20. let však začalo dorůstat nové pokolení hráčů narozených kolem roku 1910, které již mělo plně sovětskou výchovu.

Na podporu výkonnostního růstu mladé generace bylo uplatněno hned několik nástrojů. Především, Sovětský svaz jako první zavedl dětské šachové kroužky – v Evropě byly šachy považovány za zábavu dospělých a v Rusku tomu dlouho nebylo jinak - ještě i Botvinnik si musel přimyslet dva roky navíc, aby ho v jeho čtrnácti letech přijali do šachového klubu. S rozvojem mládežnické šachu bylo spojeno i systematické vzdělávání trenérů, další z pilířů sovětské šachové školy.

Veškerá státní podpora by však zřejmě nepřinesla kýžený výsledek, pokud by se šachy vyvíjely v naprosté mezinárodní izolaci, jako tomu bylo u většiny dalších sportů. Ve 30. letech totiž byly cesty sportovců za hranice výrazně omezeny oproti již tak přísnému dohledu let dvacátých. Mistrovství světa a Evropy se nyní nemohli účastnit již ani rychlobruslaři, jediní sportovci, kteří se svým postavením ve 20. letech šachistům alespoň přiblížili. Vrcholový sport tak do určité míry reprezentovaly pouze četné fotbalové zápasy mezi Sovětským svazem a Tureckem v letech 1924, díky kterým si fotbal ve 20.-30. letech získal v zemi velkou oblibu, ale z pohledu mezinárodního šlo o podružnou záležitost, mimo jiné s ohledem na to, že tehdejší Turecko patřilo spíše k fotbalově slabším evropským zemím. Ostatní sportovci se příležitostně utkali s dělnickými sportovními družstvy z Evropy, ale účast ve světových vrcholových soutěžích byla vyloučena. (Více o vztahu šachu a sportu v kapitole 4.1.)

Krylenkovi se však podařilo prosadit na tehdejší poměry velmi nekonformní pohled na věc. V rezoluci přijaté na sjezdu Šachové sekce v srpnu 1924 se sice zdůrazňuje, že šachy se musí stát „proletářským uměním“, ale zároveň je jasně řečeno, že toto rozhodnutí „v sobě nesmí zahrnovat heslo vytvoření „vlastního“ proletářského šachového umění odlišného od šachového umění buržoazie a plnou izolaci dělnických šachistů od šachového pokroku buržoazních mistrů či snad dokonce ignoraci samotné existence posledně jmenovaných.“⁴⁹ Taková doktrína sice vylučovala vstup sovětských šachistů do Světové šachové federace (FIDE), ale zároveň otevřela dveře pořádání mezinárodních turnajů v Moskvě, možnosti publikovat v sovětském šachovém tisku

---

48 Боронков, *op. cit.*, s. 188

49 Коган, *op. cit.*, s. 229

informace o mezinárodním dění včetně důležitých partií a teoretických novinek a později i účasti Botvinnika na turnajích v zahraničí.

V těchto poměrech tedy vyrůstala mladá generace, za jejíhož nejtalentovanějšího zástupce byl považován „jediný komsomolec mezi vrcholovými šachisty“⁵⁰ - Michail Botvinnik. Na konci 20. let začala Šachová sekce hledat způsoby, jak podpořit mladé pokolení na úkor starších mistrů. Impulsem byla kampaň proti „domýšlivosti a šampiónství“ ve sportu, která tou dobou probíhala na úrovni Sportkomitetu, ve které šlo, zjednodušeně řečeno, o snahu nahradit kvalitu (tj. sportovní výkonnost) kvantitou (tj. masovostí).

Šachová sekce kampaň aplikovala tím, že rozšířila počet účastníků svazového šampionátu z dřívějších zhruba dvaceti na 36 hráčů v roce 1929 a o dva roky později již v turnaji nastoupilo dokonce 80 šachistů. To zvyšovalo šance na překvapivé výsledky a tedy komplikovalo situaci favoritům (tj. mistrům předrevoluční generace). Navíc bylo rozhodnuto hrát více partií v jeden den, což bylo výhodné pro hráče s lepší fyzickou kondicí, tedy převážně ty mladší.

Mnozí z účastníků a publicistů nový systém kritizovali, ale Krylenko byl spokojen: „Především musíme konstatovat nevídané vítězství mládeže, jejíž šance byly při účasti 14 mistrů hodnoceny jako velmi nízké,“⁵¹ komentoval fakt, že ačkoliv se vítězem turnaje v roce 1929 stal jeden z nejstarších účastníků vůbec, mladá generace dosáhla velmi solidních výsledků. O dva roky později splnila bezprecedentní náročnost (finalisté sehráli za celý turnaj 26 partií bez jediného odpočinkového dne) svůj účel ještě lépe – s mladými dokázali držet krok pouze dva starší hráči. Zdánlivě rozhodující výměna generací přišla s vítězstvím Botvinnika na VII. Mistrovství SSSR v roce 1933. „Turnaj byl završen plným vítězstvím mladých sil. (...) Úkol zadaný N. V. Krylenkem ve 20. letech sovětským šachistům byl úspěšně splněn – vyrostlo mladé pokolení sovětských mistrů,“⁵² komentoval čerstvý přeborník průběh turnaje.

Když však Botvinnik vynechal následující dva šampionáty (1934/35 a 1937), ukázalo se, že starší generace zdaleka neustoupila – oba přebory vyhrál již téměř padesátiletý Levenfiš. Šachová sekce ale nemínila zbrzdění vzestupu mládeže dopustit. V roce 1934 byl opuštěn boj proti šampiónství a aby se vyjasnilo, kdo patří k sovětské

---

50 Боронков, *op.cit.*, s. 226

51 Боронков, *op.cit.*, s. 204

šachové elitě, odebrala Šachová sekce některým hráčům mistrovské tituly „z důvodu chybějících nezbytných sportovních úspěchů v posledních letech“⁵³. Toto opatření samozřejmě nejvíce postihlo starší šachisty, kteří již nedosahovali takové výkonnosti jako dříve nebo se prostě neúčastnili tolika turnajů. Přes podobné tendence však stále čtyřicátníci i padesátníci dokázali držet krok se studenty a mladí hráči získali plnou nadvládu v sovětském šachu až po druhé světové válce.

Úspěchy mládeže nicméně povzbudily vedení Šachové sekce k myšlenkám na obnovení mezinárodních kontaktů, které ve druhé polovině 20. let utichly (*Příloha 4*). V roce 1933 dokonce nebylo daleko od účasti Sovětského svazu na šachové olympiádě, některým hráčům již byla neoficiálně sdělena jejich nominace,⁵⁴ nakonec sice k tak velkému kroku nedošlo, ale i tak se sovětský šach na mezinárodní scéně neztratil.

Jestliže doposud Krylenko ostře vystupoval proti zápasům, neboť předpokládal, že v turnajích mají sovětští šachisté větší šanci na solidní výsledek, nyní se rozhodl uspořádat zápas mezi Botvinnikem a jedním z nejsilnějších šachistů světa, Čechoslovákem Salo Flohrem. Výběr soupeře zřejmě nebyl náhodný - na sovětské ambasádě v Praze tehdy působil Alexandr Iljin-Ženevskij. Botvinnikovi se podařilo dovést zápas k nerozhodnému výsledku a dokázat tak svou připravenost ke vstupu na mezinárodní scénu. „Zápas potvrdil, že co do kvality hry jsme dohnali a co do rozšíření šachového hnutí předešli buržoazní Evropu,“⁵⁵ komentoval úspěch Krylenko.

Tento zápas byl rozhodujícím mezníkem – nyní mohla Šachová sekce začít uvažovat o vyslání Botvinnika, jakožto nejsilnějšího sovětského šachisty, na mezinárodní turnaje. Hned na svém prvním zahraničním turnaji v Hastingsu v roce 1934 však svazový přeborník skončil daleko za očekáváním. Takovýto neúspěch znamenal u sovětských sportovců obvykle konec cest do ciziny,⁵⁶ Botvinnik však dostal šanci na reparát ve dvou mezinárodních turnajích uspořádaných v Moskvě v letech 1935 a 1936, které měly obdobný charakter jako jejich předchůdce z roku 1925. A protože v obou dokázal získat medaili, bylo mu umožněno nastoupit o dva roky později na silně obsazeném turnaji v Nottinghamu, kam s ním navíc směla jet i jeho manželka. Vítězství

---

52 Ботвинник 1978, *op.cit.*, s. 39

53 Боронков, *op.cit.*, s. 316

54 Tamtéž, s. 268

55 Линдер, И., Линдер, В.: *Михаил Ботвинник: жизнь и игра*. Москва 2007, s. 13

56 Vzhledem k tomu, že ve 30. letech se ostatní sportovci podobných soutěží neúčastnili, se toto tvrzení opírá o paralelu s rychlobruslaři ve 20. letech a s dalšími sportovními případy po roce 1945.

v tomto turnaji mu pak zajistilo ohromnou popularitu a s ní spojenou podporu z vysokých míst často zacházející za hranice fair-play.

Jeden takový do očí bijící případ protěžování Botvinnika na úkor dalších hráčů přišel v roce 1937, kdy se kvůli obhajobě kandidátské disertace neúčastnil Mistrovství SSSR a titul přeborníka svazu tak podruhé v řadě získal Levenfiš. To mělo podle předchozích dohod Levenfišovi garantovat účast na velmi prestižním AVRO turnaji v Holandsku v následujícím roce. Šachová sekce však rozhodla, že Levenfiš musí svůj titul obhájit ještě v zápase proti Botvinnikovi. Zápas skončil nerozhodně a titul i právo účasti na AVRO turnaji tak podle domluvených pravidel zůstaly Levenfišovi, do Holandska byl ale přesto vyslán Botvinnik. Důvody jsou poměrně zřejmé: pro Šachovou sekci bylo z praktického hlediska účelnější vyslat za zkušenosti Botvinnika s dlouholetou hráčskou perspektivou než Levenfiše, který by vzhledem k věku zřejmě během několika dalších let začal ztrácet na výkonnosti.

Podobná situace se opakovala o tři roky později během Mistrovství SSSR na podzim 1940. Botvinnik v něm naprosto propadl, zřejmě kvůli přetížení studiem. S tím, že by titul měl zůstat „hráči bez větších mezinárodních úspěchů“⁵⁷ se však nemínil smířit a neváhal napsat nespokojený dopis vedení Šachové sekce. Její předseda Sněgirev námítky přijal a rozhodl uspořádat v únoru 1941 turnaj o „absolutního mistra SSSR“, ve kterém již Botvinnik dokázal zvítězit. „Stalo se zřejmým, kdo by měl hrát proti Aljechinovi,“⁵⁸ interpretoval výsledek turnaje „absolutní“ mistr země, který s Aljechinem vedl opatrné rozhovory o případném zápase o titul mistra světa už od roku 1938 (viz kapitola Šachy a politika).

1.3 Za světovou hegemonii (Sovětský šach ve 40. - 60. letech)

Po zatčení Krylenka v roce 1938 ztratili šachisté své těžce vydobyté pozice – Moskevský šachový klub byl vystěhován z budovy patřící prokuratuře, bylo vydáváno méně šachových knih i snížen počet šachových trenérů při Sportkomitetu. Nakonec přišli vrcholoví hráči i o finanční podporu. „Nepřátelé lidu, odhalení v tělovýchovných a tedy i v šachových organizacích, pěstovali mezi kvalifikovanými kádry účast v soutěžích za peníze, obluzování, odvrácení lidí od výroby, odtržení od společensko-politického života. S ohledem na mínění širokého tělovýchovného společenství rozhodl

---

57 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 92

14. března 1939 Celosvazový výbor tělovýchovy a sportu při Radě lidových komisařů SSSR zastavit vydávání jakýchkoliv stipendií, dotací a speciálních odměn za účast v soutěžích,⁵⁹ znělo rozhodnutí Sportkomitetu publikované v časopise „64“ na jaře 1939. Botvinnik přesto ve svých vzpomínkách uvádí, že mu v létě 1939 bylo uděleno státní stipendium ve výši tisíc rublů měsíčně.⁶⁰

Vpád německých vojsk do Sovětského svazu znamenal konec Botvinnikových nadějí na brzký zápas o titul mistra světa a vzhledem ke všeobecné mobilizaci i celkové zbrzdění šachového rozvoje v Sovětském svazu. Během války neproběhly v zemi žádné významnější celosvazové turnaje, další popularizaci hry však pomohly četné simultánky⁶¹ sehrané předními hráči ve vojenských lazaretech. V důsledku politických změn v Evropě získal Sovětský svaz také několik nových silných hráčů, především Estonce Paula Kerese a Čechoslováka Flohra. Druhý jmenovaný, který do Sovětského svazu emigroval z obavy před perzekucí židovské populace v Československu, sice po druhé světové válce již nepatřil do nejužší světové špičky, byl však zdatným sekundantem sovětským šachistům i oblíbeným publicistou.

Už v létě 1944 se začal šachový život v Sovětském svazu vracet do normálních kolejí a bylo uspořádáno XIII. Mistrovství SSSR, jehož vítězem se stal přesvědčivě a podle očekávání Botvinnik. Nejdůležitější však bylo to, že záhy po skončení války se sovětský šach stejně jako další sporty oficiálně zapojil do mezinárodního dění (*Příloha 3*). První velkou událostí byl zápas sehraný skrze radiové spojení mezi družstvy SSSR a USA v září 1945. Drtivé vítězství Sovětů (15,5:4,5) zaskočilo nejen Američany, ale celý šachový svět, který znal blíže pouze hru Botvinnika, Kerese a Flohra. Důvod byl prostý: v zápase nenastoupili starší mistři známí světu alespoň skrze šachový tisk, ale generace hráčů, která prošla sovětským šachovým výcvikem již od dětství a která dospěla během války.

V roce 1947 pak Sovětský svaz vstoupil do FIDE, což mu umožnilo účastnit se šachových olympiád, které okamžitě ovládl. Po vítězství Botvinnika na Mistrovství světa v roce 1948 pak Sověti získali velký vliv v samotné FIDE a podařilo se jim

---

58 Tamtéž, s. 94

59 Гродзенский, *op. cit.*, s. 23

60 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 91

61 Simultánka = exhibiční utkání, ve kterém silný šachista hraje několik partií zároveň proti slabším soupeřům.

prosadit jejich návrh na systém hry o titul mistra světa. Také kandidátské turnaje rozhodující o právu na vyzvání mistra světa probíhaly plně v sovětské režii, a to ještě řada Sovětů nemohla v kandidátských turnajích nastoupit kvůli limitovanému počtu účastníků z jednoho státu. Z nesovětských hráčů se vedle Američana Bobby Fischera do finálového zápasu dokázal probojovat už jen Viktor Korčnoj, který sice v té době žil ve Švýcarsku, ale své šachové vzdělání získal ještě v Sovětském svazu před svou emigrací.

V 50. letech také pokračovalo masové šíření šachu. Jestliže ve městech se hra stala poměrně populární již před válkou, nyní se Šachová sekce zaměřila na venkov. V roce 1948 byl uspořádán Celosvazový turnaj kolchozníků, jehož jednotlivých součástí se účastnilo celkem 60 000 hráčů.⁶² Jen v RSFSR stoupl počet organizovaných šachistů během let 1947-1949 pětkrát (z 102 000 na 507 000),⁶³ velký podíl na těchto číslech mělo zaměření na mládež, která v 60. letech tvořila zhruba třetinu všech členů šachových organizací.⁶⁴ Vzhledem k takové popularitě šachu se v 50. a 60. letech Šachová sekce věnovala především zvyšování kvalifikace hráčů (typicky její přístup vystihoval častý titulek v tehdejší šachovém tisku *Za masovost a mistrovství*).

Rozmach šachu v poválečném sovětském svazu i dominance světu však byla jednoznačně plodem předválečného úsilí. Když v roce 1950 FIDE stanovila pevná pravidla pro udílení titulů mezinárodního mistra a velmistra, získalo velmistrovský titul 11 sovětských hráčů, přičemž jen několik dalších zemí disponovalo alespoň dvěma velmistry. Podobná byla situace i co se týče mistrovských titulů, kterých obdržel Sovětský svaz 21 - další v pořadí Maďarsko jich mělo pouze osm, třetí Československo a Spojené státy po šesti.⁶⁵ I díky skvělým výchozím podmínkám tak šachistům nijak neublížilo, že se v 50. letech postupně zařadili mezi ostatní sporty a z hlediska finanční podpory či prostoru v médiích museli ustoupit fotbalu, hokeji a dalším divácky atraktivnějším a laikům přístupnějším hrám.

---

62 *За новые успехи советского шахматного искусства*. Шахматы в СССР 1949/2, s. 25

63 *Большие задачи*, Шахматы в СССР 1961/5, s. 199

64 Tamtéž.

65 *На конгрессе ФИДЕ*, Шахматы в СССР 1950/9, s. 257

2 Šachy a politika

„Pojem „čestná hra“ prostě nemůže být pochopen v SSSR, kde je vše politikou, ať už věda, umění nebo sport. Libovolný úspěch je důkazem předností socialismu. Jakákoliv porážka ránou pro jeho prestiž,“⁶⁶ popsal své zkušenosti s vrcholovým šachem v Sovětském svazu Viktor Korčnoj. Druhá část jeho tvrzení poměrně přesně vystihuje poměry v poválečném sovětském sportu: Prohra mohla mít vážné důsledky - od nepříjemného pohovoru až po vyloučení z reprezentace či úplný konec dráhy profesionála. Pro zodpovědné činovníky neúspěch často znamenal sesazení z funkce nebo alespoň zbrzdění v kariérním růstu.

Typickým příkladem byl „případ rychlobruslařů“ z roku 1948. Ti si tehdy s pomocí Beriji vymohli možnost i přes dlouhodobě špatné výsledky nastoupit v zahraničních soutěžích, jejich špatné umístění však vedlo nejen k odvolání vedoucího Sportkomitetu Romanova (který přitom jejich vyslání za hranici nedoporučil), ale v prosinci 1948 bylo Stalinem využito i ke kritice maršála Vorošilova, který tehdy formálně zodpovídal za sportovní záležitosti.⁶⁷

Není tedy divu, že i v oblasti šachu byl každý výjezd za hranici, každý netradiční postup při pořádání mistrovských soutěží a sebemenší požadavek ze strany šachistů dlouze projednáván příslušnými orgány. A je pochopitelné, že pokud chtěli hráči získat jakoukoliv výjimku či dosáhnout změn v zaběhnutém systému, nezbylo jim nic jiného, než se obrátit na Sportkomitet nebo ještě výše. Následující kapitola bude vztah šachistů a politiky ilustrovat na četných kontaktech M. Botvinnika se Sportkomitetem, OAP ÚV VKS(b)/KSSS i jednotlivými politiky. Vychází zejména z archivních dokumentů a ze vzpomínek aktérů.

2.1 Postupoval nesovětsky (Botvinnik v kontaktu s politickou mocí)

Nejpozději od poloviny 30. let byl Botvinnik velmi aktivní při prosazování svých zájmů a postojů. Počátek jeho kariéry je úzce spjat s osobou N. Krylenka, bez jehož podpory by jen těžko dosáhl takových úspěchů. Nejenže Šachová sekce stála za protěžováním mladé generace, například pochybným zápasem Botvinnik-Levenfiš, ale

66 Korčnoj, V.: *Антишахматы = Antichess*. London 1981, s. 5

67 Борисёнок Ю. А. a kol.: *История Российского спорта. От Ильи Муромца до Александра Карелина*. Москва 2005, s. 76

především byla Krylenkova autorita důležitá pro možnost nastupovat v zahraničních turnajích. Po neúspěšném vystoupení v Hastingsu v roce 1934 se totiž Botvinnikova šance na účast v mezinárodních soutěžích výrazně snížila. Tréninkové zápasy mezi Lilientahlem a mladými sovětskými šachisty uspořádané brzy po Hastingsu napovídají, že Šachová sekce začala hledat mezi mládeží další talentované hráče, s návratem na mezinárodní scénu se ale zatím příliš nepočítalo: ještě v březnu 1936 Orgbyro ÚV VKS(b) zamítlo žádost Sportkomitetu vyslat pět šachistů na turnaj v Dánsku.⁶⁸

Mezitím Botvinnik začal pracovat na napravení své reputace. Podle svých vlastních vzpomínek měl po úspěšném vystoupení ve II. mezinárodním turnaji v Moskvě navrhnout Krylenkovi uspořádání dalšího podobného turnaje.⁶⁹ Krylenko ho pak poslal vyjednávat o podpoře k A. M. Kocarevovi, (generálnímu tajemníkovi Komsomolu), neboť Botvinnik byl jedním z prominentních komsomolců – v roce 1933 byl například spolu s mladými umělci a vědci pozván na plénum při příležitosti oslav patnáctiletého výročí organizace. Cíle bylo nakonec dosaženo, 16.1.1936 rozhodlo Orgbyro ÚV VKS(b) „vyhovět prosbě s. Krylenka a povolit organizaci mezinárodního turnaje v březnu 1936 v Moskvě a Leningradě s pozváním zahraničních mistrů: Capablancy, Flohra, Euweho.“⁷⁰

Po přesvědčivém výkonu na III. mezinárodním turnaji v Moskvě přišla Botvinnikovi pozvánka na turnaj v Nottinghamu. Mezi převážně negativními rozhodnutími Orgbyra o vyslání sportovců do ciziny z ledna až srpna 1936 však Botvinnikovo jméno nenajdeme. On sám píše, že za povolením k výjezdu, zajištěním pasů (pro něj i jeho ženu, která ho na turnaj na jeho žádost doprovázela) i nezbytné finanční hotovosti v cizí měně stojí Krylenkovo úsilí.⁷¹

Důvody, proč si Krylenko oblíbil zrovna Botvinnika a proč tolik riskoval jeho vysláním na zahraniční turnaje, si můžeme jen domýšlet. Vždyť druhý šachový neúspěch na mezinárodní scéně by mohl být velmi snadno použit proti lidem v čele Šachové sekce a podle R. Conquesta byla právě snaha o zapojení sovětských hráčů do vrcholového světového šachu součástí kritiky Krylenka po jeho zatčení: „Jedním z obvinění se zdá být i nařčení, že zdržel vývoj šachového hnutí a odřízl ho od

68 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 114, Д. 605, Л. 1

69 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 54

70 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 114, Д. 601, Л. 6

71 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 56

společenského a politického života lidu.⁷² O propojení šachu a vysoké politiky svědčí i to, že krátce před jeho zatčením výrazně oslabil i vliv Krylenka v Šachové sekci, které do té doby vládnul téměř samostatně. Na podzim 1937 totiž proti jeho vůli proběhlo Mistrovství SSSR, doposud obvykle organizované v Moskvě či Leningradě, v gruzínském Tbilisi. Šampionát na Kavkaze tehdy prosazoval zejména gruzínský mistr Goglidze, jehož bratr byl jedním z nejbližších spolupracovníků Lavrentije Beriji, toho času jednoho z vysokých stranických funkcionářů v Zvakvazsku.⁷³

„Otázka o mojí účasti [v Nottinghamu] u N. V. Krylenka obavy nevyvolávala, neboť jsem už měl úspěchy v mezinárodních soutěžích,⁷⁴ tvrdil s odkazem na moskevské turnaje Botvinnik. Pamětníci, konkrétně velmistr Šamkovič, však nabízejí jiné vysvětlení: „Krylenko Botvinnikovi velice fandil a choval se k němu takřka se zbožnou úctou. V této době, kdy mocnému lidovému komisaři všichni podlézali (měli z něj smrtelný strach), Botvinnik se k němu choval jako rovný k rovnému. Udržoval si vždy svou nezávislost, což mu nebránilo, aby byl dostatečně pružný a obezřetný. (...) Sotva to lze vysvětlit jeho osobní statečností, znal prostě svoji cenu a do určité míry i nenahraditelnost. Kohokoli mohli zavřít, ale udělat to s ním by bylo těžší, druhého Botvinnika už země neměla.“⁷⁵

Jisté je, že Krylenkův zájem o šachy byl upřímný – sám byl poměrně silným hráčem a mezi moskevskými šachisty byl známý a oblíbený již na počátku 20. let, tedy ještě před vznikem jím vedené Šachové sekce.⁷⁶ O dobrém vztahu mezi dvěma největšími osobnostmi meziválečného sovětského šachu svědčí i to, že ještě na sklonku svého života vzpomínal Botvinnik na obávaného státního žalobce, který poslal na smrt a do pracovních táborů nespočet lidí, jen pozitivně: „Dobry, spravdivy, zasadvy a bláznivy miloval šachy, ale, samozřejmě, stranická disciplína a usnesení ÚV pro něho byly zákonem.“⁷⁷

72 Conquest, R.: *The Great Terror*. London 1968, s. 271

73 Боронков, оп. cit., s. 356

74 Ботвинник, М.: *У цели: Воспоминания*. Москва 1997, s. 62

Zajímavé je, že tuto poznámku uvedl Botvinnik až ve druhém vydání svých pamětí. Ještě v sedmdesátých letech, kdy vyšla první verze knihy, tedy zřejmě nebylo možné otevřeně mluvit o tom, že za sportovní neúspěch mohou být funkcionáři přísně potrestáni.

75 Kasparov, G.: *Moji velcí předchůdci II*. Praha 2006, s. 115

76 Авербах, Ю.: *О чем молчат фигуры*. Москва 2007, s. 73

77 Sosonko, G.: *Znal jsem Capablanku...* Praha 2001, s. 49

Po vítězství v Nottinghamu se Botvinnik zaměřil na zlepšení svých podmínek pro trénink. Pozoruhodnou smělost projevil během války, kterou strávil v Molotově,⁷⁸ kam byl v srpnu 1941 z Leningradu evakuován spolu s divadlem, kde tančila jeho žena – balerína. V roce 1943 neměl kvůli práci v Uralenergu dost času na šachovou přípravu, o čemž neváhal v telegramu napsat samotnému Molotovovi, se kterým byl již předtím v kontaktu kvůli zápasu s Aljechinem. Odpověď zněla: „S. Žimerinovi (t.č. Lidový komisař pro elektrárny – pozn. B.U.). Je rozhodně třeba zachovat šachovou bojeschopnost s. Botvinnika a zajistit mu čas nezbytný pro další zdokonalování.“⁷⁹ Botvinnikova „bojeschopnost“ byla následně zajištěna třemi volnými dny týdně.

Ani po skončení války a zisku titulu mistra světa nebyl Botvinnik se svými nadstandardními životními podmínkami spokojený. V roce 1949 požádal o přidělení pozemku pro chatu, a to rovnou na prestižní Nikolině hoře. Když byla žádost zamítnuta Berijou nenechal se velmistr odradit. Podle vlastních vzpomínek se obrátil na tajemníka ÚV KSSS Suslova, který mu prý vytkl, že „postupoval nesovětsky“, ale zároveň slíbil podporu.⁸⁰ Verze tehdejšího šéfa Sportkomitetu Postnikova tvrdí, že Botvinnik si vymohl osobní schůzku u Malenkova a brzy poté obdržel Sportkomitet telegram, kde bylo nejen přikázáno přidělit pozemek, ale také zajistit a dopravit nezbytné dřevo a vypracovat stavební projekt – telegram byl údajně podepsán přímo Stalinem.⁸¹ Botvinnik každopádně v roce 1950 chatu na Nikolině hoře postavil.

Ne vždy se však Botvinnik zasazoval jen o své osobní potřeby. V červenci 1948 napsal do OAP ÚV VKS(b) žádost s rozsáhlými požadavky na zlepšení zázemí všech šachistů.⁸² Konkrétně mu šlo o vydání 12-15 šachových knih během následujících dvou let, rozšíření rozsahu a zvýšení nákladu časopisu Šachmaty v SSSR a také o založení Celosvazového šachového klubu v Moskvě s knihovnou, tréninky pro veřejnost apod. Zde Botvinnik projevil, že co se týče komunikace s politickými představiteli, byl v době spolupráce s Krylenkem učenlivým žákem: „Nemalého významu je i to, že klub by organizoval ideově-politickou výchovu vrcholových šachistů, v první řadě mezi mistry a velmistry, kteří dostávají stipendium,“⁸³ podtrhl si v dopise Suslov a předal svým

---

78 Dnes Perm.

79 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 101

80 Ботвинник 1997, *op. cit.*, s. 145

81 Авербах 2007, *op. cit.*, s. 126

82 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 99, Л. 10-16

83 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 99, Л. 11

podřízeným instrukce k vydání devíti šachových knih v následujícím roce i k nalezení vhodného místa pro šachový klub. Ústřední dům šachisty v Moskvě byl skutečně zprovozněn a v poválečném období byl důležitým centrem šachového života v zemi, později nesl Botvinnikovo jméno.

Až do konce 40. let byl Botvinnik ve své komunikaci s úřady téměř stoprocentně úspěšný. I po smrti Krylenka si tedy dokázal zajistit podporu vlivných osobností a uměl využít autoritu v zemi známého a populárního mistra světa v šachu. Na počátku 50. let se však situace začala obracet. První konflikt se Šachovou sekci nastal v roce 1952, kdy se Sovětský svaz začal připravovat na svou premiéru na šachové olympiádě v Helsinkách. Zisk zlaté medaile byl v podstatě povinností a odpovědní činitelé proto nechtěli nechat nic náhodě. Zprvu nic nenasvědčovalo tomu, že by o Botvinnikovy byly jakékoliv pochyby, právě naopak. V květnu 1952 obdrželo OAP ÚV KSSS od Bulganina, Beriji a Malenkova příkaz zvážit, zda by mistr světa neměl odjet na několik dnů do Finska zkontrolovat, zda bude turnaj probíhat ve vyhovujících podmínkách.⁸⁴ OAP ho do Helsinek skutečně vyslalo a navíc přikázalo s pomocí sovětských zastoupení v zahraničí sehnat nezbytnou literaturu z posledních let pro sběr informací o soupeřích.⁸⁵

Hlavní otázkou však byla sestava olympijského družstva a tady přišel kámen úrazu. Botvinnik hrál totiž již delší dobu poměrně špatně, navíc se na přelomu 40. a 50. let nemohl příliš spoléhat na podporu od spoluhráčů ani funkcionářů. Řada šachistů mu nemohla zapomenout protekci, které se těšil na jejich úkor ve 30. a 40. letech, Šachovou sekci zase znepokojoval růst jeho sebevědomí. „Někteří přední šachisté země také nedostatečně pracují na udržování svého mistrovství (...) Kromě toho silní šachisté špatně předávají své zkušenosti mládeži, nemají žáky, nepřipravují své důstojné nástupce,“⁸⁶ kritizovaly tehdy *Šachmaty v SSSR* některé přední hráče včetně Botvinnika. V olympijské sestavě navržené Sportkomitetem v červenci 1952 tak mistr světa chyběl s odůvodněním, že všechna jeho tři vystoupení z poslední doby byla „poměrně neuspokojivá z hlediska kvality hry“.⁸⁷ Botvinnik, jenž nikdy nevyňikal skromností a strážlivým úsudkem o své momentální formě, proti takovému rozhodnutí samozřejmě

84 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 572, Л. 59

85 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 572, Л. 64

86 Гродзенский, *op.cit.*, s. 30

87 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 572, Л. 68

protestoval. Spor zdlouhavě projednával Sportkomitet a nakonec byl vyřešen nečekaně demokraticky - k navržené sestavě se měli vyjádřit sami hráči. Tři hlavní lídři týmu (Keres, Smyslov a Bronštejn) potvrdili pochyby o Botvinnikově formě, a tak bylo definitivně rozhodnuto o jeho vyřazení z týmu.⁸⁸

Od poloviny 50. let se pak Botvinnik kontaktu se stranickými orgány spíše vyhýbal (výjimkou byly dopisy Pospělovovi rozebrané níže). V letech 1954-1963 sehrál sedm zápasů o titul mistra světa a je tedy pochopitelné, že na veřejnou aktivitu nezbýval čas a na prosazení osobních požadavků již zřejmě neměl dostatečný vliv. V polovině 60. let se pak začíná stahovat z vrcholných turnajů, právě v tuto chvíli se však paradoxně znovu dostává do konfliktu se stranickými orgány.

V červnu 1968 obdržel tajemník ÚV KSSS P. N. Demičev dopis od předsedy Moskevské šachové federace J. Vasilčuka obsahující řadu stížností na chování vrcholových šachistů.⁸⁹ Hlavním cílem kritiky byl velmistr Kotov, ale nevyhnula se ani dalším hráčům včetně Botvinnika, který prý „okolo 30 let reálně kontroloval činnost šachového oddělení Sportovního svazu“.⁹⁰ Spolu se Smyslovem mu bylo navíc vyčteno, že se snaží ovlivňovat složení vedení Šachové sekce ku svému prospěchu (což se částečně zakládalo na pravdě). Dopis však neměl žádné reálné dopady – vedení Šachové sekce totiž bylo vyměněno již pár měsíců před jeho napsáním. Vasilčuk byl pozván na besedu do OAP ÚV KSSS, aby mu „byly dány odpovědi na otázky uvedené v dopise“⁹¹ a Kotov, Botvinnik a Smyslov nebyli ani nadále nijak výrazně omezováni.

Jen o pár měsíců později se Botvinnik znovu dostal do problémů. V říjnu 1968 totiž odmítl pozvání na turnaj v NDR, oficiálně kvůli časové kolizi s již domluvenými akcemi v Jugoslávii a Španělsku. Ve skutečnosti však šlo o to, že v souvislosti s okupací Československa řada světových hráčů účast odmítla, což snižovalo úroveň turnaje. Botvinnika se navíc osobně dotklo to, že byl pozván až po odstoupení těchto hráčů jako náhradník. (O případné politické motivaci svého odmítnutí se Botvinnik nikde nezmiňuje.)

---

88 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 572, Л. 70

89 РГАНИ, Ф.5, Оп. 60, Д. 36, Л. 13-17

90 РГАНИ, Ф.5, Оп. 60, Д. 36, Л. 14

91 РГАНИ, Ф.5, Оп. 60, Д. 36, Л. 18

„GM⁹² Botvinnik v období 1965-1968 nastoupil v šesti turnajích v cizině (...). V SSSR se s. Botvinnik účastnil jednou svazového mistrovství družstev v roce 1966 a Spartakiády národů SSSR v roce 1967. Od 11/1947 dostává Botvinnik (...) stipendium ve výši 300 rublů spolu s platem v místě práce,⁹³ připomínal Sportkomitet velmistrotví jeho povinnosti a pohrozil, že pokud se takové jednání bude opakovat, odebere mu jeho stipendium. Ze svého jednání se Botvinnik musel celkem třikrát zodpovídat – dvakrát před Sportkomitetem a jednou v OAP ÚV KSSS. Ani tento nátlak ho však nepřesvědčil ke změně názoru a až v lednu 1971, „s. Botvinnik přiznal, že postupoval nesprávně, (...) ale prohlásil, že jeho rozhodnutí bylo následkem nepřesné informace některých pracovníků [Sportkomitetu]“.⁹⁴

Naposledy se Botvinnikovo jméno v dokumentech ÚV KSSS objevuje v květnu 1984. Během svého pobytu v USA v říjnu 1983 dal totiž Botvinnik rozhovor emigrantským novinám *Novoje ruskoe slovo*, ve kterém otevřeně kritizoval poměry v tehdejší sovětské šachu. Mimo jiné předpověděl brzký nástup Kasparova na šachový trůn, neboť na Karpova „nyní již nebude pracovat celá šachová elita“.⁹⁵ To vše vedlo k již tradičnímu pozvání Botvinnika do kanceláře Sportkomitetu, přísně vedenému rozhovoru a tentokrát i ke konkrétnímu trestu: „Vzhledem k chování Botvinnika a nezdravému zájmu, který o něj projevují naši ideoví protivníci, považujeme za vhodné omezit jeho cesty do zahraničí,⁹⁶ rozhodlo OAP ÚV KSSS.

Z výše uvedeného je zřejmé, že autorita mistra světa a držitele vysokých státních vyznamenání skýtala po dlouhá léta Botvinnikovi určitou imunitu – ani „ideologicky chybné“ postřehy v roce 1954 (viz níže) ani odmítnutí účasti v politicky velmi citlivém turnaji na podzim 1968 pro něj neměly vážnější důsledky. Až dlouho po ukončení aktivní kariéry se politické orgány odvážili označit již více než sedmdesátiletého velmistra nálepkou „nevyjezdnoj“.⁹⁷ Botvinnikovo vystupování vůči osobám a úřadům reprezentujícím státní moc lze charakterizovat jako vcelku smělé a především důsledné.

---

92 Mezinárodní zkratka označující titul velmistra (GM-grandmaster)

93 РГАНИ, Ф.5, Оп. 60, Д. 36, Л. 83

94 РГАНИ, Ф.5, Оп. 60, Д. 36, Л. 88

95 Прозуменщиков, *op. cit.*, s. 412

96 *Турнир длиною в три десятилетия*. In: Исторический архив 1993/2, s. 74

97 „Nevyjezdnoj“ označovalo v dobách SSSR v hovorové ruštině člověka, kterému stát neumožňoval cesty do zahraničí.

Byla-li jeho žádost odmítnuta, neváhal se obrátit k vyšším instancím a svůj názor velmi vytrvale obhajoval.

2.2 Árijský a židovský šach (Otázka zápasu Aljechin – Botvinnik)

Vůbec nejobsáhlejší spis vztahující se k šachové tematice uložený v archívech RGANI a RGASPI se týká otázky zápasu mezi Botvinnikem a Aljechinem.⁹⁸ Tento dokument se přitom věnuje pouze jednomu výseku celého problému, totiž otázce kolaborace Aljechina s fašisty během druhé světové války. Celá kauza je však mnohem širší, vedle dvou hlavních protagonistů zahrnuje ještě řadu dalších šachistů, v jejichž osudech se promítají peripetie politického vývoje východní Evropy v letech 1917-1948, a proto si zaslouhuje pohled ze širší perspektivy.

Od poloviny 30. let byla v šachovém světě tématem číslo jedna otázka, kdo vyzve k zápasu o šachový trůn slábnoucího mistra světa Alexandra Aljechina. Hlavními kandidáty byli Čechoslovák Salo Flohr, Estonec Paul Keres a po vítězství v Nottinghamu i Michail Botvinnik, ale protože v té době neexistoval žádný systém, podle kterého by se zápasy o titul mistra světa hrály, mohl stávajícího šampióna vyzvat prakticky kdokoli, pokud s tím Aljechin souhlasil. Vyzyvatel však musel zajistit nemalý cenový fond zápasu, a to bylo pro pretendenty, kteří nepocházeli z nijak závratných materiálních poměrů, velmi obtížné. Až počátkem roku 1938 se podařilo příslušný finanční obnos zajistit Flohrovi, kterého podpořil obuvník Tomáš Baťa. Byla již podepsána smlouva o zápase v následujícím roce, ale po podpisu Mnichovské dohody opustil Flohr, původem haličský Žid, Československo, a to znamenalo i konec jeho nadějí na zápas s Aljechinem.

Botvinnik začal jednat s Aljechinem na AVRO turnaji na podzim 1938, tedy po zrušení smlouvy mezi Flohrem a Aljechinem. Když mu stávající šampión sdělil podmínky – zajištění cenového fondu 10 000 dolarů – poradil se se sovětským vyslancem v Belgii Rubininem a ústně Aljechina vyzval. V těchto dnech měl také obdržet telegram následujícího znění: „Pokud se rozhodnete vyzvat šachistu Aljechina na zápas, přejeme vám plný úspěch. Ostatní není těžké zajistit. Molotov.“⁹⁹ Po návratu

98 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 99-125

99 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 85

do Moskvy byla Aljechinovi odeslána oficiální výzva, avšak vypuknutí světové války 1. září 1939 přerušilo další rozhovory.

Během války se Aljechin aktivně účastnil šachového života ve Třetí říši a v srpnu 1941 navrhl, aby se o právo vyzvat ho utkali Capablanca, Reshewsky a Fine. „Samozřejmě je velmi smutné, že Botvinnik, Keres, Flohr a Euwe (který nyní pracuje pro nacisty) jsou v zóně válečných událostí, ale předpokládám, že s tím se budeme muset smířit,“¹⁰⁰ psal Aljechin v dopise anglickému časopisu *Chess*. Tento plán se však nepodařilo uskutečnit a také jednání mezi ním a Keresem zahájená po vstupu německých vojsk do Estonska skončila velmi záhy sovětskou okupací Pobaltí.

Celá záležitost tak byla obnovena až v roce 1945 za naprosto odlišných podmínek. Flohr přijal sovětské občanství a navíc jeho výkonnost během války výrazně klesla, takže již ani sám o zápas neusiloval. Keresovi nevyšel pokus o emigraci do Švédska, a tak se také on, na rozdíl od Flohra však proti své vůli, stal občanem Sovětského svazu. Nyní mu hrozilo obvinění z kolaborace s Němci, neboť podobně jako Aljechin nastupoval během války v turnajích organizovaných fašisty. Na prosbu z vyšších míst o jeho zapojení do šachového života země odpověděl předseda Sportkomitetu a plukovník NKVD Vajnsťejn nekompromisně: „Sám k němu chovám sympatie jako k šachistovi i jako k člověku. (...) Ale pokud jde o zákon, tak za spolupráci s Němci by měl dostat 25 let.“¹⁰¹ Mistrovství SSSR ani zápasu SSSR-USA v roce 1945 se tak Keres neúčastnil.

V dubnu 1945 poslal Keres kající dopis Molotovovi: „Plně přiznávám svou chybu a prosím, abyste přihlédl ke složitosti mé situace v době okupace. (...). Chtěl bych dokázat, že jsem schopen s hrdostí plnit povinnosti svázané s čestným titulem velmistra SSSR. (...) Prosím vás, Vjačeslave Michajloviči, pomoci mi stát se opět plnoprávným členem sovětské šachové rodiny.“¹⁰² Podle vzpomínek současníků pak v Molotovově kanceláři proběhla schůzka za účasti představitelů Šachové sekce a ministra státní bezpečnosti Abakumova, kde bylo rozhodnuto povolit Keresovi účast v turnajích.¹⁰³ V září 1945 již zvítězil v Mistrovství Estonské SSSR a v roce 1947 mu nakonec byla povolena účast na Mistrovství SSSR.

---

100 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 108

101 Авербах 2007, op. cit., s. 112

102 Тамtéž, s. 113

103 Тамtéž.

Velmi rozšířené jsou dohady o tom, že Keres výměnou za „amnestii“ a možnost účasti v sovětských i zahraničních turnajích musel v dalších letech vyklidit cestu Botvinnikovi, tj. na povel remizovat nebo dokonce prohrát některé partie. Většina těchto teorií se opírá o porovnání výsledků obou hráčů před a po roce 1945 nebo o rozbor konkrétních partií a turnajů a jedná se tak spíše o spekulace. Serióznější výzkum V. Heuera stavící na práci v archivech a rozhovory s pamětníky, například vdovou po Keresovi, dochází k mnohem umírněnějším závěrům. Potvrzuje sice, že Keres byl v letech 1944-46 opakovaně vyslýchán a byl mu zkonfiskován majetek, odmítá však, že by mu bylo výslovně vyhrožováno vysokými tresty. Keresovu úroveň hry (podobně jako Flohrovu) bezpochyby ovlivnily útrapy, které v té době prožíval, ale důkazy o případných podvodech chybí.¹⁰⁴

Po skončení války se tedy všichni tři pretendenti na zápas o titul mistra světa ocitli v Sovětském svazu a favorit Šachové sekce byl jasný. Botvinnik však nyní stál před novou překážkou: osobností Alexandra Aljechina, který byl pro mnohé členy Sportkomitetu i ÚV VKS(b) jako soupeř nepřijatelný z ideologických důvodů.

Především, Aljechin byl emigrant a „nepřítel vlasti“. Jako potomek ruské šlechty byl v roce 1919 vyslýchán a zatčen a dodnes není objasněno, díky čemu nebo komu se vyhnul nejvyššímu trestu. V roce 1921 se mu podařilo ze země emigrovat, záhy se usadil v Paříži a získal francouzské občanství. Spolu s Bogoljubovem se na konci 20. let stal nepřítelem sovětských šachistů číslo jedna. „Všichni, kdo u nás v SSSR v šachových kruzích drželi v duši naději, že se někdy Aljechin vrátí, musí nyní tuto naději opustit. (...) S tímto druhem manilovštiny a s tímto druhem politických experimentů „zamlčení“ je třeba skončit. Aljechin je náš politický nepřítel a na to by neměl a nesmí nikdo zapomínat. Ten, kdo je nyní s ním, třeba jen v malé míře, ten je proti nám. To musíme říci jasně a to musí každý pochopit. Talent je talentem, politika politikou a s odpadlíky, byť by to byl Aljechin, byť by to byl Bogoljubov, udržovat vztahy nelze,“¹⁰⁵ deklaroval na konci 20. let jasně Krylenko v *Šachmatnom listku*.

Na konci 30. let tento nenávislný tón začal mizet a Aljechin byl postupně částečně rehabilitován, ale po válce přišlo nové, ještě závažnější obvinění: kolaborace s fašisty. Už na podzim 1943 Vajnštejn Botvinnikovi oznámil, že hrát proti Aljechinovi je

---

104 Kingston, T.: *The Keres-Botvinnik Case: A Survey of the Evidence*,
<http://www.chesscafe.com/archives/skittarch.htm>

politicky naprosto nepřijatelné.¹⁰⁶ Otázka tak mohla být znovu otevřena až po výměně v čele Sportkomitetu, kdy se novým předsedou stal Romanov, který měl s Botvinnikem dobré vztahy.

Iniciativa vzešla oficiálně od skupiny vrcholových šachistů, která 9. prosince 1945 odeslala dopis Molotovovi¹⁰⁷ (podle Botvinnika jednu kopii také Stalinovi): „Drahý Vjačeslave Michajloviči! Obracíme se k vám s prosbou, která má výjimečně velký význam pro sovětskou šachovou organizaci. Prosíme vás povolit v roce 1946 uskutečnění zápasu o titul mistra světa mezi mistrem SSSR Michailem Botvinnikem a současným mistrem světa A. Aljechinem.“¹⁰⁸ Šachisté opírali svou žádost o čtyři zdůvodnění: 1. Vítězství v zápase skrze radiové spojení nad USA dokázalo, že sovětské družstvo je nejsilnější na světě, ale individuální titul zatím chybí. 2. Pokud nezačne okamžité jednání, předeženou nás Američané, kteří mají dva silné hráče – Reshewského a Fina. 3. Botvinnik je ve skvělé formě a lze počítat s jeho vítězstvím. 4. Sovětská šachová veřejnost velmi stojí o zisk titulu mistra světa sovětským hráčem, o čemž často píše do Šachové sekce i redakcí časopisů. Autoři dopisu dále upozorňují, že jsou si vědomi Aljechinovy politické „opovrženímhodnosti“ a že zápas má mít za cíl pouze zisk titulu, nikoliv rehabilitaci emigranta. Na závěr navrhuje provedení zápasu v Londýně.

Vedení Sportkomitetu a OAP ÚV VKS(b) se nyní začalo věcí seriózně zabývat. Kopie dopisu byla zaslána Malnekovovi, Berijovi a Mikojanovi a odpovědní funkcionáři si k věci vyžádali tolik informací, že spis se nakonec rozrostl na téměř třicet listů. Vedle účasti v turnajích pořádaných nacisty měl být hlavním důkazem Aljechinovy kolaborace jím podepsaný článek *Árijský a židovský šach*. Text se záhlavím „Psychologický výzkum založený na zkušenostech šachisty ukazuje nedostatek odvahy a tvůrčích schopností u Židů“¹⁰⁹ byl na jaře 1941 otištěn v *Deutsche Schachzeitung* a řadě dalších šachových i nešachových periodik Říše. Protože právě tato „studie“ byla zásadní při rozhodování o přijatelnosti zápasu Aljechin-Botvinnik, je třeba ji představit detailněji. (Pro lepší orientaci byli v příložených *Tabulkách 1-3* židovští hráči vyznačeni kurzívou.)

105 Гродзенский, *op. cit.*, s. 10

106 Ботвинник 1978, *op. cit.*, s. 105

107 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 99-102

108 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 99

109 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 109

„Bylo by příliš odvážné počítat s tím, že po smrti Laskera (zemřel v lednu 1941 – pozn. B.U.), druhého a pravděpodobně posledního židovského mistra světa v šachu, se árijská šachová hra - dosud pod vlivem obranných židovských myšlenek – stane světovou hrou?“¹¹⁰ ptá se v úvodu autor textu a sám si odpovídá tím, že Lasker „bohužel“ zanechal řadu následovníků, kteří stále ještě mohou být „nebezpečím pro světovou šachovou hru“.¹¹¹ Nedostatek intelektuálních i lidských kvalit u Židů se pak stat' snaží dokázat na konkrétních příkladech hráčů. Tak například Rubinstein byl prý paranoidní a Réti namyšlený. Janowski se měl vyhýbat silnějším hráčům, neboť mu jeho mecenáš platil za efektní kombinace, které si proti silným šachistům nemohl dovolit. Reshewsky byl zase jako „zázračné dítě“ údajně od dětství zneužíván svými blízkými.

Nejpozoruhodnější je však snaha autora dokázat „zbabělost“ židovských šachistů skrze jejich styl hry. Hlavním důkazem zde byla Nimcovičova teorie publikovaná v knize *Můj systém*, jejíž myšlenky preventivní obrany či vyčkávajícího lavírování jsou dodnes aktuální, i když v revidované podobě, podle tohoto článku však měly být typickým příkladem vyčkávání na chybu soupeře a tedy důkazem nedostatku vlastní invence a chybějící odvahy u Židů. Tyto vlastnosti pak byly vedle Nimcoviče přisouzeny i předchůdcům „hypermoderní školy“ Steinitzovi a Laskerovi a současnému vyznavači jejích idejí Flohrovi. Nakonec došlo i na Botvinnika, jehož partie prý pro svou opatrnost vyvolávají „suchý a bezduchý dojem“.¹¹²

Jako protipól tomuto šachovému stylu jsou vyzdviženi kombinační hráči počátku 19. století v čele s Němcem Anderssenem, Morphyem a Čigorinem. Na závěr autor přiznává, že i mezi židovskými šachisty existují „výjimky potvrzující pravidlo“, hráči, kteří „využívají árijský duch útoku k uspokojení profesionální honby za zlatem“.¹¹³ Příkladem takového šachisty měl být Rudolf Spielmann.

Myšlenka „výzkumu“ je samozřejmě od počátku naprosto scestná – asociovat určitý styl s jedním etnikem u tak individuální hry jako jsou šachy je nemožné. I proto ty „výjimky potvrzující pravidlo“ a nařčení z domýšlivosti či chamtivosti u hráčů, na které uvedený popis „obraného židovského stylu“ nesedí. Na tomto místě však stojí

---

110 Tamtéž.

111 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 110

112 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 119

113 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 120

za to zmínit, že „oblíbenci“ hitlerovského Německa a stalinského Sovětského svazu se pozoruhodně shodují – zejména Morphy a Čigorin byli po válce často připomínáni i v sovětském tisku. Také v Sovětském svazu byla patrná snaha charakterizovat „vlasteneckou šachovou školu“ a distancovat se od Nimcovičova „hypermodernismu“ a ruských předrevolučních „kosmopolitů“ - zatímco Němci přisuzovali „árijskému šachu“ agresivitu, Sověti sázeli na vědecký přístup, pracovitost a kolektivní spolupráci. A jestliže předsedou německé šachové federace byl Goebbels, sovětští šachisté si ve 30. letech zvolili rovnou celé čestné prezidium, ve kterém nechyběli Stalin, Molotov či spisovatel Maxim Gorkij...¹¹⁴

O rasistickém a antisemitském obsahu článku nebylo pochyb, před sovětskými funkcionáři rozhodujícími o osudu zápasu Aljechin-Botvinnik ale stála otázka, do jaké míry a za jakých okolností se Aljechin na textu podílel. Pro zvážení všech pro a proti si OAP ÚV VKS(b) vyžádalo překlad několika článků z britského časopisu *Chess* publikovaných v letech 1941-1945. V nich Aljechin odmítal autorství článku a tvrdil, že Němci si vynucovali velmistrovu účast na turnajích nátlakem. Odmítali mu prý umožnit setkání s jeho ženou, hospitalizovat ho po onemocnění spálou v roce 1943 a vydávat přidělové lístky, pokud nebude nastupovat v turnajích. V roce 1945 však Aljechin stále pobýval ve Španělsku, kde se na konci války usadil, což bylo obecně vnímáno jako obava z perzekuce a tady určitý nepřímý důkaz jeho viny. Vrcholoví šachisté i západoevropský a americký tisk po skončení války podrobili mistra světa ostré kritice, Euwe a někteří další hráči dokonce prohlásili, že odmítají nastoupit v turnajích, kterých by se účastnil i Aljechin. Nešlo tedy jen o to, zda Aljechin je či není kolaborantem, ale i o to, jak by případný zápas přijala světová šachová veřejnost.

Počátkem února 1945 nakonec OAP ÚV VKS(b) rozhodlo: „Chování Aljechina v letech války nebylo pro sovětské šachové společenství neočekávaným, neboť politická fyziognomie Aljechina byla plně určena již před válkou,“ psal OAP ÚV VKS(b) ve zprávě adresované Molotovovi a Malenkovovi. „Současná situace je taková, že pokud šachisté SSSR vzhledem k politické fyziognomii Aljechina odmítnou nastupovat v turnajích společně s ním, může být při světové autoritě sovětského šachu otázka o titulu mistra světa řešena bez Aljechinovy účasti. Stěží je však vhodné odebrat Aljechinovi (který má ve světě reputaci geniálního šachisty) titul mistra světa bez boje. To by mu

---

114 Боронков, *op. cit.*, s. 230.

totiž dalo možnost odejít ze šachové arény neporaženým,¹¹⁵ shrnulo své hodnocení OAP ÚV VKS(b) a přidalo prosbu o svolení se zápasem koncem roku 1946 v Anglii.

„Botvinnikovi se povoluje vyzvat Aljechina a výzva byla již poslána Aljechinovi skrze NKID (Lidový komisariát zahraničních věcí – pozn. B.U.) a Sovětské velvyslanectví v Anglii,¹¹⁶ informovalo nakonec 13. února 1945 OAP ÚV VKS(b) o finálním rozhodnutí Malenkova. 24. března 1946 však Aljechin nečekaně zemřel a o novém mistru světa se tak rozhodlo v zápasovém turnaji v roce 1948.

Stat' *Árijský a židovský šach* byla v Sovětském svazu publikována až v roce 1990 a vyvolala velmi ostrou reakci řady hráčů, mimo jiné Botvinnika (který ji však vzhledem k přístupu k zahraničními tisku musel znát již dříve). Otázka, do jaké míry je skutečně Aljechinovým dílem je dodnes sporná. Je jisté, že text je psán šachistou dobře obeznámeným s podstatou stylu jednotlivých hráčů, ale na to by stačil kdokoliv ze silnějších německých hráčů či zkušených šachových publicistů. Je také těžko uvěřitelné, že Aljechin by takto nevybíravě kritizoval svého dlouholetého přítele Rétiho nebo obecně váženého a jen pár týdnů před publikací článku zesnulého Laskera. V době publikace článku se od něj však Aljechin nedistancoval a tím pádem ho svým jménem minimálně zaštitil.

2.3 Pacifista a labourista (Dopisy Botvinnik – Pospělov z roku 1954)

Poslední ukázka Botvinnikova kontaktu s politickými orgány je velmi odlišného charakteru než všechny předchozí. Velmistr, který se doposud zaměřoval pouze na svou kariéru a šachové dění, se v dopise z 29. května 1954 rozhodl předložit tajemníku ÚV KSSS Pospělovovi své „poznámky“ na téma „Je možná socialistická revoluce na Západě bez třetí světové války?“¹¹⁷

Text vychází z předpokladu, že socialistická revoluce je svázána s vojenským konfliktem a že „monopolisté“ sáhnou v případě ohrožení svých privilegií ke zbrani (zde se opírá o citace Lenina). V důsledku jaderného výzkumu by však nová válka mohla mít pro lidstvo ničivé důsledky (zde výslovně odkazuje k prohlášením Malenkova a Dullese, státního tajemníka USA). Proto považuje Botvinnik za nezbytné

115 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 123

116 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 125, Д. 309, Л. 103

117 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 72-90

najít způsob, jak provést socialistickou revoluci na Západě mírovou cestou, a navrhuje své řešení: „Když se mluví o nějaké zaostalé, agrární zemi, otázka o spojencích proletariátu je řešena přidělením půdy rolníkům. (...) Očividně i v zemích-metropolích je třeba převážnou většinu vrstev [zařazených mezi proletariátem a velkoburžoazií] zaujmout pro socialistickou revoluci.“¹¹⁸ Nyní Botvinnik přechází ke kritice programu britské komunistické strany, který podle jeho názoru případným spojencům revoluce nic nenabízí. Takový přístup je třeba revidovat a poté musí být nalezen způsob, jak získat na svou stranu drobnou buržoazii, která podle jeho odhadu na Západě tvoří 9/10 osob žijících z cizí práce. „To je evidentně možné pouze jedním způsobem,“ pokračuje velmistr, „zaručit jí v případě vítězství revoluce zachování jejího příjmu nevydělaného vlastní prací.“¹¹⁹ Následuje krátká pasáž, která má s pomocí citací klasiků marxismu-leninismu ospravedlnit případný kompromis s buržoazií. Nakonec Botvinnik dochází k závěru: „Myslím, že jestli bude po revoluci drobné buržoazii (v zemích Západu) zaručeno zachování 100% příjmu a velkoburžoazii určitá část jejího příjmu, je možné izolovat monopolisty od lidu, zachránit lidstvo před atomovou katastrofou a vytvořit podmínky pro brzkou socialistickou revoluci na Západě.“¹²⁰

Pospělov ve zprávě o obdrženém dopise ocenil Botvinnikovy postřehy jako „liberálně-pacifistickou koncepci kompromisu s imperialismem“ a „projev buržoazní ideologie labouristického typu“ a za účelem „vyjasnění antimarxistického charakteru jeho poznámek“ navrhl pozvat Botvinnika do OAP ÚV KSSS. „Jestli bude trvat na svých nekomunistických názorech, nemůže podle mého názoru zůstat členem strany,“ vyvozuje svůj závěr Pospělov.¹²¹ Následný rozhovor dvou zúčastněných podle Botvinnika probíhal velmi klidně. „Mýlíte se, jste reformista,“¹²² opakovaně mu prý vyčítal Pospělov, s čímž však on sám odmítl souhlasit. „Tak jsme se nedomluvili,“¹²³ uzavírá lakonicky svou stručnou vzpomínku na tuto příhodu velmistr.

Příběh zde však nekončí. Na schůzce byl podle všeho Botvinnik vyzván písemně přiznat svou mýlku, neboť 27. prosince 1954 poslal Pospělovovi další dopis. „Navrhl jste mi, abych hlouběji promyslel celou otázku. Bohužel pro mne bude obtížné vyplnit

118 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 76

119 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 77

120 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 81

121 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 69

122 Botvinnik 1997, *op. cit.*, s. 260

123 Tamtéž.

vaši žádost v nejbližších měsících kvůli nezbytnosti přípravy na nadcházející Mistrovství SSSR v šachu a účast v něm. Nicméně odkládat tuto otázku na delší dobu nechci, abych nevyvolal dojem, že jednám neupřímně a odmlčuji se,¹²⁴ začíná Botvinnik další dějství ideologické debaty. Již tento úvod naznačuje, že mistr světa nemíní automaticky přijmout kritiku, ale chystá se své názory pouze částečně korigovat.

Botvinnik přiznal tři teoretické chyby – že nezhodnotil dostatečně ekonomické motivy vedoucí „monopolisty“ k válce, že jeho odhad zastoupení drobné buržoazie v západní společnosti byl nepřesný a že v části pojednávající o zachování příjmů buržoazie zapomněl zohlednit úspory na vkladních knížkách. Poslední dvě mýlky přitom uvedl až v poznámce vepsané do textu vsuvkou. V zásadě však trvá na svém názoru, že „lidové masy těchto [západních] zemí je možno přetáhnout na stranu revoluce v tom případě, kdy uvidí, že revoluce umožní vyhnout se atomové katastrofě a při nezbytné podmínce – splnění jejich vlastnických instinktů“.¹²⁵ Botvinnik nakonec přiznává, že jeho názory mohou být naivní a nevhodné, ale v takovém případě je nutné najít druhé řešení, které by vedlo k socialistické revoluci a vyhnulo se atomové válce. Reakce Pospělova na druhý dopis již v archivním spise není a zmínka o ní chybí i v Botvinnikových vzpomínkách. Zde tedy korespondence nejspíše skončila, Botvinnik každopádně zůstal i nadále členem KSSS.

Svým dopisem a neústupným vystupováním překvapil Botvinnik nejen Pospělova, ale i historiky, kteří dopis objevili téměř o půl století později (poprvé byl publikován v roce 1993).¹²⁶ Doposud byl totiž tento šachista vnímán jako velmi pragmaticky vystupující a o jeho zájmu o politické a ekonomické záležitosti nevěděli ani jeho nejbližší spolupracovníci.

Co ho tedy vedlo k nenadálému zájmu o politiku a nekonformnímu vystoupení? Dejme nejprve slovo samotnému autorovi dopisu, který tvrdí, že ekonomické otázky studoval již od 40. let: „Závěr byl očividný – „obecná linie“ strany je chybná. Ale upozorňovat na to v době Stalina vedlo k rozsudku „nápravných prací“. Když Stalin zemřel, bylo třeba vše znovu prozkoumat (ano, a také se připravit na zápas o titul mistra světa). Ale slova Malenkova pronesená na Stalinově pohřbu na Rudém náměstí „budiž

124 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 91

125 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 94

126 *Турнир длиною в три десятилетия*. In: Исторический архив 1993/2, s. 58-75

nám posvátný mír na Zemi“ jsem si zapamatoval. Věc byla nebezpečná (...), proto jsem poznámky nepsal na stroji, abych do věci nezatáhl někoho dalšího.“¹²⁷

Ruský historik Rudolf Pichoja uvádí korespondenci mezi mistrem světa a vysoce postaveným politikem jako první náznak uvolnění a „svědectví o naději na změny a o známé důvěře v ÚV KSSS jako orgán, který zvaží jeho návrhy a přeměnění je v praxi“.¹²⁸ Je však třeba vzít v úvahu ještě jednu možnou motivaci. Botvinnik se ve své dosavadní kariéře opíral o takové spojence jakým byl Krylenko, po vítězství v Nottinghamu psal telegram Stalinovi a v dobách největšího teroru mu byl přidělen automobil i vysoké stipendium. Mnohými mohl být tedy chápán jako člověk protěžovaný v období stalinismu, což by mu mohlo v nových podmínkách ublížit. V závěru druhého dopisu stojí nenápadná poznámka: „Počátkem prosince jsem své poznámky poslal i soudruhu G. M. Malenkovovi, avšak rozhodl jsem se neposílat mu zatím kopii tohoto dopisu bez Vašeho svolení – možná jsem zde nepřesně vyložil Vaše postřehy. Jestli se mi to povedlo dostatečně přesně, velmi Vás prosím, Petře Nikolajeviči, předat soudruhu G. M. Malenkovovi kopii tohoto dopisu.“¹²⁹ Nelze tedy úplně vyloučit, že by skrze dopis mohl Botvinnik hledat podporu mezi novým vedením země, konkrétně právě u Malenkova, který už nejméně jednou rozhodl v jeho prospěch (v kauze zápasu s Aljechinem, možná pomohl i s pozemkem pro chatu). Napovídaly by tomu v textu uvedené citace Malenkova odkazující k nebezpečí atomové války i časté paralely mezi postavením drobné buržoazie a rolníků – právě zlepšením situace na venkově a uvolnění tlaku na zemědělce tou dobou žila vnitrostranická diskuze.

Botvinnikův text je nicméně psaný velmi pečlivě, důkladně logicky vystavěný a podložený řadou citací z novinového článku publikovaného několik měsíců před posláním dopisu, programem britské komunistické strany, teoretických prací Marxe, Engelse, Lenina i Stalina. Pokud by byl dopis vyloženě účelově motivovaný, bylo by zbytečné trávit tolik času rešeršemi i psaním samotného textu – stačil by kratší a méně fundovaný dopis podporující Malenkovovu linii.

Jako nejpravděpodobnější se tak jeví varianta jakéhosi „politického obrození“ Botvinnika na počátku 50. let. Pro tu mluví i jeho další aktivity na přelomu 40 a 50. let a zdá se tedy, že po zisku titulu mistra světa cítil velmistř určitou povinnost zapojit se do

---

127 Botvinnik 1997, *op. cit.*, s. 260

128 Пихоя, Р.: *Москва, Кремль, власть. 40 лет после войны 1945-1985*. Москва 2007, s. 297

veřejného dění. Jak bylo patrné výše, již v roce 1948 projevil vůli vystoupit za všeobecné zájmy šachistů a ve stejné době také odeslal do redakce novin *Eynikayt* (periodikum Židovského antifašistického výboru) dopis podporující vznik státu Izrael: „Ušlechtilé rozhodnutí sovětské vlády uznat Židovský stát v Palestině bude přijat s radostí a vděkem dlouho trpícího židovského lidu. Židé na celém světě jasně vidí rozdíl mezi konzistentní a principiální politikou sovětské vlády, která ochraňuje mír a bezpečnost malých národů a politikou imperialistických zemí, jejichž intriky hrozí způsobit nové vážné utrpení Židů a dalších národů,“¹³⁰ stálo v dopise, který však nikdy nebyl publikován v tisku.

Po válce byl navíc v souvislosti s případem „leningradské skupiny“ vyloučen ze strany Botvinnikův dlouholetý přítel a i v „případě lékařů“ byly dotčeny osoby jemu známé. „Stalin uměl své zločiny chytře maskovat. Poprvé jsem si uvědomil, že jde o lži v roce 1952, když informovali o procesu s lékaři – vrahy. Tehdy jsem neuvěřil,“¹³¹ tvrdil na sklonku svého života Botvinnik. Že nejde jen o prázdná slova a že Botvinnik dovedl hájit své přesvědčení s odvahou potvrzuje i to, že odmítl podepsat hanobící dopis vztahující se právě k „případu lékařů“ (později v roce 1976 stejně tak nepodepsal odsouzení emigrace V. Korčného).¹³²

Chování Botvinnika je tak z morálního hlediska dvojsečné. Na jednu stranu opakovaně projevil neústupnost, odvalu a zásadovost a nikdy se nesnížil k pokusům odstranit své soupeře z cesty skrze politiku, zároveň se však nebránil podpoře a privilegiím uděleným mu shora a až na několik výjimek byl cílem jeho iniciativy vždy osobní prospěch. „V životě se mi dařilo. Moje osobní zájmy se obvykle shodovaly se společenskými, v tom spočívá pravděpodobně i skutečné štěstí. A nebyl jsem sám, v boji za společenské zájmy jsem měl podporu. Ale zdaleka ne všem, s nimiž jsem se stýkal, se dařilo tak jako mně. U některých se osobní zájmy rozcházely se společenskými a tito lidé mi v práci vadili. Tehdy vznikaly konflikty,“¹³³ shrnul svou pozici sám Botvinnik. Nutno však dodat, že shodě společenských a svých vlastních zájmů opakovaně sám napomohl.

129 РГАНИ, Ф.5, Оп. 30, Д. 81, Л. 99

130 Redlich, S.: *War, Holocaust and Stalinism: a documented study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*. New York 1995, s. 374

131 Sosonko 2001, *op. cit.*, s. 49

132 Линдер, Линдер, *op. cit.*, s. 34

133 Kasparov II. 2006, *op. cit.*, s. 116

2.4 Botvinnikova klika (Charakteristika sovětských šachistů jako skupiny)

Je tedy zřejmé, že Botvinnik disponoval určitou imunitou při jednání s úřady a nekonformní názory mu procházely snáze než běžným sovětským občanům. Vedle toho pobíral stipendium, byl mu přidělen automobil i chata na prestižním místě a mohl poměrně volně cestovat do zahraničí. Je však možné zobecnit Botvinnikovu zkušenost i na další šachisty? Následující řádky ukazují, že mistři světa a reprezentanti se skutečně těšili radě privilegií, ale jejich zkušenost zdaleka nelze zobecnit na všechny profesionály a poloprofesionály.

Sovětští mistři světa v šachu – Botvinnik, Smyslov, Tal, Petrosjan, Spasskij, Karpov a Kasparov – byli váženými osobnostmi a jejich jedinečnost jim bezesporu zajišťovala velké výhody. Dostatečně výmluvný je třeba osud Borise Spasského, který žil od poloviny 70. let ve Francii, ale i přesto nadále reprezentoval Sovětský svaz. Od roku 1979 měl dokonce dvojí občanství. „Jakýkoliv jiný sovětský člověk, který by se dostal do analogické situace, by byl už dávno obviněn ze všech smrtelných hříchů a jeho jméno by bylo zaneseno do spisku „odštěpenců“. B. Spasskij, navzdory tomu, že se stal občanem jiné země, však nejen dále nastupoval v sovětské reprezentaci a přijížděl na srazy a soutěže, ale dokonce i nadále dostával v Sovětském svazu stipendium,¹³⁴ upozorňuje na přetrvávání dvojího standardu Prozumenščikov.

Radě privilegií se těšili i ostatní hráči s titulem velmistra - členství v reprezentaci jim zajišťovalo přinejmenším stipendium a možnost cestovat do zahraničí. Zhruba od poloviny 40. let je tak možné pozorovat růst pocitu sounáležitosti v rámci reprezentace, který bude patrný několik následujících desetiletí. I když mezi hráči navzájem panovala obrovská rivalita (zejména Botvinnik měl konflikty téměř s každým), pokud šlo o otázky cestování, výše diet nebo podmínek při zápasech, dokázali hráči osobní neshody odložit. Prvním příkladem může být kolektivní dopis vztahující se k zápasu Botvinnik-Aljechin, dalším pak třeba opakované spory se Sportkomitetem o účasti manželek šachistů na zahraničních turnajích, které se často šachistům podařilo dotáhnout do úspěšného konce.

---

134 Прозуменщиков, *op. cit.*, s. 417

V horší pozici byli šachisté s titulem mistra. Ten sice mohl stačit na to, aby se hráči dokázali šachem uživit například jako trenéři a publicisté, do reprezentace odsud však bylo ještě daleko. Mezi úzkou reprezentační skupinou velmistrů a širší základnou poloprofesionálů tak postupně vznikla silná rivalita, která se často přenesla do vzájemného osočování a žalování na vyšších místech. Například v dopise OAP ÚV KSSS z 2. července 1949 si na „kastovitost“ velmistrovské skupiny stěžoval mistr Panov, který kritizoval vznik „Botvinnikovy kliky“ a neúčast nejsilnějších hráčů v řadě domácích soutěží.¹³⁵ Toto i další podobná nařčení však obvykle vedla jen k jednání mezi oběma znesvářenými stranami na půdě Sportkomitetu a situace zůstávala podobná i nadále.

Vedle privilegovaných hráčů se mezi šachisty našli i lidé postižení stalinskými represemi, ve 30. letech se totiž také Šachová sekce začala připravovat na čistky ve vlastních řadách. „Lekce prompartii¹³⁶ nemohou projít bez povšimnutí kolem naší šachové organizace. Bahno apolitizmu a neutrality, ještě částečně zachovalé rezavými skvrnami mezi sovětskými šachisty, musí být vysušeno do konce a v co nejkratší době,“¹³⁷ hlásal Krylenko v *Šachmatnom listku* v roce 1930.

Jednou z prvních obětí byl Petr Romanovský, který koncem roku 1930 dobrovolně odešel z redakce *Šachmatnogo listku* kvůli jeho politizaci. V roce 1931 byl Romanovskij pod záminkou ignorování svých povinností diskvalifikován ze všech turnajů, díky svému předchozímu přínosu k rozvoji sovětského šachu však bylo jeho vyloučení jen dočasné. Přísněji byl spolu s ním potrestán Salomon Gotgilf, pro kterého již bylo toto rozhodnutí fatální – vyloučení mělo platit natrvalo a bez členství v celosvazové šachové organizaci nemohl Gotgilf nastupovat v žádném z významnějších turnajů. Oficiální zdůvodnění tvrdého Gotgilfova potrestání přitom bylo až absurdní – jím vznesený požadavek na samostatný pokoj během Mistrovství SSSR. V reakci na vyloučení těchto dvou hráčů z řad sovětských šachistů pak Krylenko Šachovou sekci pochválil za „růst politické uvědomělosti, která se projevila na konkrétním příkladě, kdy společenská solidarita byla postavena výše než individuální zásluhy“.¹³⁸

135 РГАСПИ, Ф.17, Оп. 132, Д. 264, Л. 109-121

136 Soudní proces z roku 1930 namířený proti skupině vědecko-technické inteligence. Žalobcem v něm byl Krylenko.

137 Боронков, *op. cit.*, s. 232

138 Tamtéž, s. 234

Bohužel i šachistů se dotkly nejhorší myslitelné tresty a během Velkého teroru zmizelo hned několik hráčů. Ve většině případů však nešlo o vrcholové šachisty, navíc lze spíše pochybovat o tom, že by jejich zatčení bylo spojeno přímo s jejich šachovou činností. Za všechny uveďme alespoň jeden případ, který stál sovětský šach talent zřejmě podobného kalibru jako byli Botvinnik, Smyslov a další budoucí mistři světa. Tím byl Petr Nikolajevič Izmajlov. Reprezentant Tomsku nečekaně postoupil do finále Mistrovství SSSR v roce 1929, kde překvapil nejen výsledky, ale i vysokou úrovní hry. Před zahájením finálových utkání však z turnaje nečekaně odjel a tisk se nedokázal shodnout na vysvětlení – mluvilo se o nemoci, studijních povinnostech i přetížení. Izmajlovův syn o sedmdesát let později publikoval v časopise *Šachmaty v Rossiji* článek, ve kterém tvrdí, že jeho otec byl k odstoupení z turnaje přinucen.¹³⁹ Na dalším větším turnaji se Izmajlov objevil až o sedm let později, když se umístil šestý na poměrně silném turnaji v Leningradě a znovu získal uznání šachového tisku. Pár týdnů po návratu na Sibiř byl však zatčen, odsouzen za „kontrarevoluční činnost“ a 28. září 1936 zastřelen. Pátrání jeho syna ani některých šachových historiků (Grodzenskij, Boronkov) do jeho případu bohužel dodnes nevnese více světla, a tak neznáme skutečné motivy represí namířených proti jeho osobě.

Připomenutí si zaslouží také nejsilnější meziválečný hráč Lotyšska, Vladimír Petrov. Ten nastoupil v roce 1940 na několika turnajích na území Sovětské svazu, z posledního z nich v Rostově na Donu ho však již sovětské úřady zpět do Rigy nepustili. Poslední zmínka o Vladimíru Petrovovi je z turnaje ve Sverdlovsku koncem roku 1942. Jeho stopa končí v archívech KGB, kde se uvádí, že byl v roce 1943 odsouzen za vyjádření nespokojenosti se situací v Pobaltí a poslán na deset let do pracovního tábora Vokruta.¹⁴⁰

Mezi vrcholovými šachisty vždy měli velký podíl hráči z prostředí židovské inteligence (v *Přílohách 1-3* vyznačení kurzívou) a často se hovoří o protěžování Rusů na jejich úkor. Je pravda, že i šachu se dotkla antisemitská kampaň vedená Stalinem v letech 1949-1953. Ta se však projevovala především v rétorické rovině, zejména v tisku, konkrétní případ reálného postižení některého ze šachistů je popsán pouze jeden.

---

139 Tamtéž, s. 200

140 Гродзенский, *op. cit.*, s. 167

Leningradskému mistrovi a především trenéru mládeže V. Zakovi byl počátkem roku 1953 – v době médií propíraného případu lékařů – odebrán z péče jeho nejtalentovanější a nejoblíbenější žák, Boris Spasskij. „Začalo to tím, že I. Bondarevskij informoval městský výbor strany, že V. G. Zak pracuje pouze s dětmi židovského původu. Byla založena komise, ale žádný kompromitující materiál v práci V. Zaka nenašla, tím spíše, že udání se ukázalo nepravdivým,“¹⁴¹ uvádí šachový historik Grodzenskij (ze Zakových žáků nebyl Židem mj. právě Spasskij). Případ se měl projednávat 6. března 1953, ale kvůli vyhlášenému státnímu smutku po Stalinově smrti byl odložen a Zak mohl nakonec bez překážek pokračovat ve své trenérské práci.

Přestože někteří hráči (Bronštejn, Korčnoj) ve svých vzpomínkách upozorňují, že i na vrcholové úrovni docházelo k protěžování Rusů na úkor druhých národností, ať už Židů nebo šachistů z kavkazských a pobaltských republik, konkrétní důkazy pro takové tvrzení chybí. Ostatně tolik protěžovaný Botvinnik byl i přes opakované deklarace, že se cítí být Sovětem, také židovské národnosti, a to z otcovy i matčiny strany. Někteří pamětníci včetně Botvinnika zase tvrdí, že v době zápasu Botvinnik – Smyslov média nepokrytě stranila druhému jmenovanému, ale i ten byl po jednom z rodičů Žid, ačkoliv se o tom tehdy nemluvílo. V době vrcholící antisemitské kampaně se Sovětský svaz poprvé účastnil šachové olympiády (Helsinky 1952) se sestavou: Paul Keres (Estonec), Vasilij Smyslov (otec Rus, matka Židovka), David Bronštejn (Žid), Jefim Geller (Žid) + náhradníci Isaak Boleslavskij (Žid) a Alexandr Kotov (Rus).

Vše tedy nasvědčuje tomu, že šachová kariéra nebyla příliš závislá na národnostním (a ani třídním) původu, ale spíše na šachových kvalitách a loajalitě vůči nadřízeným. Dokonce se zdá, že tomu bylo naopak – šachové úspěchy mohly pomoci „nevhodný“ původ překonat: ze sedmi poválečných sovětských mistrů světa jsou pouze dva čistě Rusové (Spasskij, Karpov), čtyři mají úplně nebo částečně židovské kořeny (Botvinnik, Smyslov, Tal, Kasparov) a jeden arménské (Petrosjan). Z Kavkazu pochází také Kasparov, zatímco Tal byl rodák z Rigy.

---

141 Tamtéž, s. 31

3 Šach a šachisté v sovětském tisku

Propagace šachové hry probíhala mimo jiné skrze média. Pravidelná šachová rubrika vznikla původně v deníku *Izvestija*, záhy se však přesunula do *Pravdy*, která od poloviny 20. let důkladně informovala o domácím šachovém dění. Kromě toho měli šachisté k dispozici svůj vlastní specializovaný tisk, noviny „64“ a časopis *Šachmatnyj listok* později přejmenovaný na *Šachmaty v SSSR*, který přinášel také četné zprávy ze zahraničí.

Ve 20. letech byl obsah šachových rubrik i specializovaných časopisů (s výjimkou Krylenkova „64“) víceméně čistě šachový. Politizace veškerého veřejného života na počátku 30. let se však promítla i do šachového hnutí: „Šachovou rubriku sestavenou z úloh, partií a mezinárodních událostí nepotřebujeme a je třeba, aby v co nejkratší době zmizela ze stran našeho tisku,“ vyzýval v roce 1932 funkcionář Sportkomitetu Vajnštejn a dodával, že obsah šachových rubrik se musí vztahovat „ke spojení šachové práce s úkoly budování socialismu, k boji s chybami a třídním nepřítelem v jednotlivých okrscích našeho šachového frontu, k výměně zkušeností mezi regiony atd. Šachový materiál se může a musí dostat na přední strany, ale v nedílném spojení se společensko-politickým materiálem publikovaným v rubrice.“¹⁴² Tomu, zda se podařilo tento plán naplnit, bude věnována následující kapitola.

3.1 Dohnat a předejít (Mediální pokrytí Botvinnikovovy kariéry v deníku *Pravda*)

Michail Botvinnik se během své kariéry zúčastnil nespočtu turnajů a zápasů v zahraničí i na domácí scéně a deník *Pravda* informoval o mnoha z nich. Pro účel této práce bylo vybráno třináct významných událostí tak, aby tvořily reprezentativní vzorek co se týče typu akce a aby pokrývaly co nejširší časové období (*Příloha 6*).

Obsahově lze sledované články rozdělit do několika kategorií. Drtivá většina (86,5%) textů neměla žádný politický obsah a zaměřuje se čistě na šachovou stránku věci, převážně přepis partií nebo jejich slovní komentář. Až s velkým odstupem následuje druhá nejsilněji zastoupená kategorie – články, které vyzdvihují úspěchy sovětské šachové školy, ale nestaví je do přímých společenských a politických souvislostí (5,5%). Pouze 14 ze 344 analyzovaných článků pak otevřeně propojuje

šachy a politiku. Podobně slabě jsou zastoupeny i články propagačního charakteru, které zdůrazňovaly masový rozměr sovětského šachu.

3.1.1 Čistě šachový obsah

Typicky pokrývala *Pravda* velké šachové události následovně: jeden až dva dny před turnajem vyšel informační článek, který představil akci a její účastníky. Další články se záznamem vybraných partií nebo jejich slovním komentářem následovaly v průběhu turnaje, vždy po odehrání kola. Po skončení turnaje nebo zápasu přišlo na řadu zhodnocení celé akce, její úrovně, přínosu pro šachovou teorii (zejména novinky v zahájení) a výkonu jednotlivých hráčů.

Po celé sledované období vycházel v průměru téměř jeden článek na den akce, informační servis z turnajů a zápasů chyběl pouze tehdy, pokud měli hráči volný den. Postupně se však proměňoval rozsah článků a jejich umístění v periodiku. Články o I. mezinárodním turnaji v Moskvě měly téměř vždy dva delší sloupce a bývaly umístěny na druhé či třetí straně mezi dalšími politickými, společenskými a ekonomickými informacemi, během 30. let se šachy odsunuly na poslední stránku deníku mezi kulturní a sportovní události, kde zůstaly po celé další období. Byl jim však stále věnován poměrně velký prostor (například ve srovnání s domácími hokejovými a fotbalovými soutěžemi) a dvakrát se dostaly zpět mezi hlavní zpravodajství, dokonce na titulní stránku.

V 50. letech byl ale prostor pro šachy postupně zmenšován. Zápas o titul mistra světa Botvinnika proti Bronštejnovi, Smyslovovi, Talovi i Petrosjanovi byly komentovány výhradně na okraji poslední stránky, zpravidla zhruba ve třech až čtyřech odstavcích. A takto zapadlé mezi dalšími články se sportovní tematikou, upozorněním na aktuální čísla různých časopisů a programem rozhlasu bylo i vyhlášení nového mistra světa. Do extrému došel trend vytlačování šachu z deníku při zápase Botvinnik-Smyslov v roce 1954, kdy často nebyly publikovány ani přepisy partií, což byl jev do té doby neobvyklý. Určité zlepšení je možné pozorovat až se zápasem Botvinnik-Petrosjan v roce 1963, ale ani tehdy (a ani při Olympiádě v Tel Avivu či Zápasu století) už se šachy nedokázaly dostat ze svého růžku na poslední stránce.

3.1.2 Masovost

Snaha propagovat šachy mezi sovětskou veřejností skrze tisk byla nejpatrnější během I. mezinárodního turnaje v Moskvě, ale pokračovala i v letech třicátých. „Dnes mají šampióni volný den. Organizátoři zápasu ho využijí k popularizaci zápasu mezi dělnictvem. S tímto cílem přijíždějí do nejvýznamnějších závodů hlavního města ti nejlepší mistři,“¹⁴³ informovala například *Pravda* během zápasu Botvinnik-Flohr v roce 1933.

Za účelem vyzdvižení masové stránky sovětského šachu tisk s oblibou využíval zahraničních hvězd, kterým se zde skutečně dostala pozornost na Západě nevídaná. „Pobýval jsem v mnoha městech a zemích světa. Ale poprvé se setkávám s takovým rozměrově nebývalým šachovým hnutím,“¹⁴⁴ svěřil se redakci Flohr, který o rok později Sovětský svaz označil rovnou za „eldorado šachové hry“.¹⁴⁵ Postupně se však masovost stala jen jedním, i když velice důležitým, znakem sovětské šachové školy a v člancích bývala zmiňována zpravidla pouze pro přiblížení atmosféry v hracím sále.

3.1.3 Úroveň sovětských šachistů

Po klíčovém roce 1933, kdy se do popředí dostala mladá generace, začaly články poukazovat především na výkonnostní úroveň sovětských šachistů. Nejprve šlo o řadového hráče – tedy zdůraznění vysoké kvality široké členské základny. To se dělo především skrze výsledky simultánek mistrů ze Západu proti klubovým šachistům během mezinárodních zápasů a turnajů. Jejich výsledky byly totiž skutečně bezprecedentní, v Evropě mistr obvykle musel souhlasit s několika remízami, v Sovětském svazu však častokrát prohrál a remízy nebyly ničím výjimečným. A opět se hodily postřehy samotných zahraničních hostů: „Střední úroveň vašich šachistů je vyšší než v jakékoliv jiné zemi,“¹⁴⁶ všiml si Flohr v zimě 1935 a Capablanca jeho postřehy záhy v rozhlasovém rozhovoru potvrdil: „Nemůže být pochyb o tom, že Sovětský svaz disponuje nejsilnějšími a nejpočetnějšími kádry šachistů.“¹⁴⁷

Postupně se však články přeci jen zaměřily na vrcholové šachisty. To bylo patrné zejména během II. mezinárodního turnaje v Moskvě a cíl byl jasný – ukázat, že

143 *Международный шахматный матч Флор – Ботвинник, Правда, 2.12.1933, s.4*

144 *Международный шахматный матч Флор – Ботвинник, Правда, 20.12.1933, s.4*

145 *Капабланка, Флор, Пирц приехали в СССР, Правда, 10.2.1933, s.6*

146 *Сеанс Флора продолжался 12 часов, Правда, 12.2.1935, s. 8*

147 *Накануне международного турнира, Правда, 14.2.1935, s. 8*

sovětští šachisté dosahují světové úrovně a získat tak podporu pro jejich účast na turnajích na Západě. Krylenko to přiznával úplně otevřeně: „Chceme ještě jednou – obzvláště po neúspěšném vystoupení Botvinnika v Hastingsu – prověřit sílu našich sovětských mistrů. (...) Musíme si i v této oblasti vzít ze Západní Evropy maximum její šachové kultury, abychom povýšili naši sovětskou kulturu.“¹⁴⁸

Od té doby se téměř při každé významnější události objevil alespoň jeden článek chválící sovětské hráče, kteří hrají „nejen silně, ale i krásně“.¹⁴⁹ Přestože po vítězství v Nottinghamu a zejména po zisku titulu mistra světa se hlavní hvězdou stal Botvinnik, jehož jméno „bylo po mnoho let synonymem nejvyšší úrovně šachové kultury“,¹⁵⁰ úspěchy jednotlivce byly vždy prezentovány jako úspěch celého sovětského šachového hnutí. Tento pohled na věc pod vlivem atmosféry sovětských turnajů postupně převzali i zahraniční hráči. „Je přirozené, že titul světového šampióna vybojoval sovětský velmistr, neboť sovětské šachové umění má nyní vedoucí postavení ve světě,“¹⁵¹ komentoval například výsledek Mistrovství světa v roce 1948 jeho hlavní rozhodčí, Jugoslávec Vidmar.

3.1.4 Šachy, socialismus a další politická témata

Ačkoliv určité náznaky politizace šachu byly patrné již v člancích komentujících zápas Botvinnik-Flohr (1933), nejsilnější šachově-ideologická propagandistická vlna v období sledovaném v této práci přišla až po vítězství Botvinnika ve II. mezinárodním turnaji v Moskvě (1935) a vyvrcholila během turnaje v Nottinghamu (1936) a při Mistrovství světa (1948).

Zahájena byla oslavou úspěchu sovětských šachistů ve II. mezinárodním turnaji v Moskvě: „Turnaj ukázal, jak vášnivě se [široké masy pracujících] ženou za všelijakou kulturou a jakou skvostnou barvou tato kultura rozkvetla u nás, v zemi Sovětů, jediné zemi světa, kde je tvořivosti pracujících mas otevřena široká cesta. (...) Buržoazní tisk všech zemí už uznal naše úspěchy v tomto směru. To je mezinárodní plus našeho turnaje.“¹⁵² Pokud se Sovětský svaz pokoušel o jakousi „šachovou kulturní diplomacii“

148 Крыленко, Н.: *Сегодня начинается международный шахматный турнир*, Правда, 15.2.1935, s. 6

149 Крыленко, Н.: *Перед финалом*, Правда, 11.3.1935, s. 6

150 Тигран Петросян – чемпион мира, Правда, 21.5.1963, s. 4

151 Шахматный чемпионат мира, Правда, 10.5.1948, s. 4

152 *Высокое мастерство советских шахматистов*, Правда, 15.3.1935, s. 3

– tedy ukázat světu skrze vrcholové hráče a svou pohostinnost vůči zahraničním účastníkům pokrokovost socialistického státu – uspěl právě v polovině 30. let více než na výbornou: „V Sovětském svazu jsem se cítil jako v rodné zemi. Chtěl bych zůstat v SSSR a pokračovat zde ve své matematické práci,“¹⁵³ oznámil v anketě mezi účastníky turnaje E. Lasker. Kromě něj se tu po turnaji usadil také maďarský velmistr Lilienthal a záhy jim v „šachovém eldorádu“ začal dělat společnost i Salo Flohr.

Nottingham – zřejmě nejsilnější šachový turnaj v meziválečném období - byl první turnaj v zahraničí, na kterém sovětský šachista dosáhl významného úspěchu (pokud nebudeme počítat Bogoljubova). Z postoje *Pravdy* vůči turnaji je patrné, že pod dojmem neúspěšného vystoupení Botvinnika v Hastingsu sledovalo vedení redakce a Šachová sekce celou akci s určitými obavami – až do konce turnaje noviny přinášely vyloženě informační, čistě šachově zaměřené články. Botvinnik však dokázal spolu s Capablancou vybojovat první místo a získat tak světový věhlas nejen pro sebe, ale z pohledu bolševiků i pro celý Sovětský svaz. Doposud bylo vyzdvihováno sovětské šachové hnutí jako celek, v roce 1936 si však i ono našlo svého „stachanovce“.¹⁵⁴

Den po skončení posledního nottinghamského kola věnovala *Pravda* Botvinnikovu úspěchu dosud nevídaný prostor. „Mladý sovětský šachista, inženýr elektrotechniky, aspirant jedné z leningradských laboratoří Lidového komisariátu těžkého průmyslu, komsomolec Michail Botvinnik, zvítězil v mezinárodním turnaji v Nottinghamu,“ začínal oslavný článek *Šachisté naší země*, který spolu s Botvinnikovým portrétem zabíral zhruba třetinu titulní strany. Nejprve článek pochválil Botvinnikův výsledek i úroveň hry předvedenou v partiích a poté zdůraznil péči sovětské vlády o šachové hnutí a jako obvykle i jeho masový rozměr: „Nyní i v těch nejvzdálenějších koutech naší země, v zapadlých obcích, kolchozech, horách Dagestánu, v kišlacích středoasijských republik existují šachové kroužky.“^{Text} dále připomněl zájem Marxe a Lenina o šachy a nakonec zdůraznil, kdo za celým úspěchem stojí: „Obrovská pozornost a péče o lid ze strany sovětské moci, komunistické strany a především s. Stalina – to jsou zdroje vítězství sovětské země, ať už je to v oblasti dobytí vzduchu, na sportovních stadionech Československa nebo za šachovými stolky v Nottinghamu.“¹⁵⁵

153 Tamtéž.

154 Линдер, *op. cit.*, s. 315

155 *Шахматисты нашей страны*, Правда 29.8.1936, s. 1

Na straně šest pak následovaly další materiály. V ohlasech účastníků turnaje byl Savieli Tartakower, který se ještě nedávno vysmíval snaze vnést šachy na venkov „jako kdysi brambory“, nucen konstatovat: „Sovětské heslo „dohnat a předejnat“ Botvinnik vyplnil se vši vážností.“¹⁵⁶ Právě toto všudypřítomné heslo zaznělo v komentářích k Nottinghamu hned několikrát, nezapomněl na něj ve svém komentáři ani Krylenko. Ten zároveň zdůraznil, jakou podporu mají šachy ze strany sovětských institucí: „Zajímavé je, že šachový svět se o partiích nottinghamského turnaje dozvídal ze SSSR. Radiové stanice SSSR ve 12 hodin v noci šířily po celém světě výsledky turnaje. (...) Takto si vážíme a takto ctíme šachové umění u nás. Tak se k šachovému umění chovají u nich.“¹⁵⁷

O den později se i Botvinnik připojil k propagandistické kampani a na titulní stránce *Pravdy* vyšel jeho telegram Stalinovi. „[Úspěch v turnaji] mohl přijít jen proto, že jsem za sebou cítil podporu celé mé země, péči naší vlády a naší strany a především tu každodenní starost, kterou jste projevoval a projevujete Vy, náš velký předák a vůdce, o to, aby naše velká vlast byla pozvednuta do výšin a abyste v nás – představitelích sovětské mládeže – vypěstoval zdravý a radostný zájem o všechny oblasti budování socialismu,“¹⁵⁸ psalo se v telegramu, ve kterém opět nechybělo připomenutí hesla „dohnat a předejnat“. Telegramy Stalinovi otisknuté na titulních stránkách tisku byly tehdy běžnou praxí a Botvinnik nebyl prvním ani posledním šachistou, který psal nejvyššímu představiteli komunistické moci. V pozdravu Stalinovi otištěném v časopise *Šachmaty v SSSR* v roce 1934 psali účastníci celosvazových dětských soutěží: „Slibujeme ti, s. Staline, ukázat příklad ovládnutí základů vědy, slibujeme být prvními úderníky a organizátory všech dětí, slibujeme bojovat za to, abychom dohnali a předejnali kapitalistické země v oblasti techniky šachové hry.“¹⁵⁹ O desítky let později posílal zase telegram Leonidu Brežněvovi mistr světa Anatolij Karpov.

Mistrovství světa, které probíhalo na jaře 1948 v Haagu a v Moskvě, bylo komentováno v podobném duchu a bylo mu věnováno podobně prostoru jako turnaji v Nottinghamu. Místo hesla „dohnat a předejnat“ byl tentokrát kladen důraz na

156 *Ботвинник и Капабланка – победители турнира*, Правда, 29.8.1936, s. 6

157 Крыленко, Н.В.: *У нас и у них*, Правда, 29.8.1936, s. 6

158 Ботвинник, М.: *Товарищу Сталину*. Правда, 30.8.1936, s. 1

159 Гродзенский, *op. cit.*, s. 20

mezinárodní vztahy. „Naši mistři nejednou zvítězili v mezinárodních turnajích a zápasech. Všechna tato utkání sehrála svou roli v utužení přátelských vztahů mezi SSSR a zahraničím,“¹⁶⁰ psala *Pravda* po zahájení moskevské poloviny turnaje a jako důkaz uváděla přátelské pozdravy ze zahraničí, například od jugoslávských šachistů.

Nyní se také poprvé objevil otevřený útok na kapitalistické zřízení. Doposud byly vyzdvihovány přednosti sovětského šachu a jeho jedinečnost, ale Západ nebyl přímo kritizován. Teď se v článku s již tradičním názvem *Šachisté naší země* rozhodl vyložit nezáviděníhodnou situaci vrcholových hráčů v kapitalistických zemích Salo Flohr. „Stojí za to zmínit postavení šachistů v zahraničí a to, jak stále jasněji začínám rozeznávat propast, která dělí kulturu sovětské země od kultury kapitalistické. Skutečně v politováníhodném postavení se v cizině nacházejí dokonce ti nejlepší představitelé šachového umění. Nemohou si dovolit přepych plně se oddávat přípravě dokonce ani při nejdůležitějších šachových utkáních, protože nemají nijakou jistotu, že si udrží své hlavní zaměstnání.“¹⁶¹

Ještě v září 1945 byl přítom postoj sovětských šachistů k jejich „buržoazním“ soupeřům mnohem vstřícnější, jak ukazují komentáře k přátelskému zápasu mezi SSSR a USA sehranému skrze radiové spojení. „Máme možnost založit ty nejbližší a nejpřátelštější vztahy ve všech oblastech kultury. Mohu jednoznačně potvrdit pevné směřování lidu USA k těsné družbě a spolupráci se SSSR,“¹⁶² zahájil zápas americký velvyslanec v Moskvě Garriman a jeho slova v menší obměně zopakovali i zástupci Sportkomitetu. Když však šachisté přijeli o rok později na přátelský zápas již přímo do Sovětského svazu, veškeré proklamace o družbě a kulturní spolupráci byly zapomenuty. *Pravda* pouze stručně informovala o průběhu partií, jakýkoliv ideologický nádech, ať už pozitivní nebo negativní, v textu chyběl.

Během 50. a 60. let politický podtext z šachových článků v *Pravdě* téměř vymizel. Tisíce diváků bývaly zmiňovány jen jako přiblížení atmosféry utkání, hegemonie sovětského šachu ve světě byla považována za samozřejmost, vítězství v podstatě za povinnost. Jestliže Botvinnikově zisku titulu mistra světa v roce 1948 byla věnována skoro celá stránka novin a hlavní titulek zněl *Pro slávu naší vlasti*, vítězství sovětského družstva na olympiádě v Tel Avivu (1964) komentovala *Pravda* na poslední

160 *Шахматный чемпионат мира*. Правда, 11.4.1948, s. 3

161 Флор, С: *Шахматисты нашей страны*, Правда, 18.5.1948, s. 3

stránce v krátkém článku s názvem *Vítězství zabezpečeno*. Z dříve relativně silné politické propagandy zbyly jen náznaky. „Výsledky olympiády ukázaly, že nejsilnější šachisté jsou nyní v socialistických zemích Evropy,“¹⁶³ hodnotila například *Pravda* telavivskou olympiádu.

Jaké závěry lze tedy vyvodit z prezentace vrcholných šachových událostí, jichž se účastnil M. Botvinnik, na stránkách *Pravdy*? Především, ideologizace šachové publicistiky (přinejmenším v hlavním stranickém deníku) nebyla zdaleka tak intenzivní, jak by se mohlo zdát při čtení populárně-naučné literatury o sovětském šachu, která často uvádí právě jen příklady propagandisticky laděných článků.¹⁶⁴ Ve skutečnosti se čtenář mohl o dění za šachovnicí dozvědět všechny podstatné informace, aniž by se musel probírat ideologickou a politickou propagandou.

Za druhé, s výjimkou Nottinghamu a Mistrovství světa bývala obvykle vyzdvižována sovětská šachová škola jako celek, nikoliv pouze její největší hvězda Botvinnik. Jeho jméno sice bylo často zmiňováno, avšak v naprosté většině případů se jeho chvála opírala šachové výsledky a jeho politický profil byl už jen jakousi nástavbou. Sám Botvinnik se k přímé propagandě propůjčil pouze jednou podepsáním telegramu Stalinovi, v řadě rozhovorů publikovaných v době jeho účasti na turnajích se naopak držel čistě šachových témat. To však nic nemění na tom, že jeho jméno bylo užíváno jako důkaz vyspělosti sovětské kultury s jeho tichým souhlasem.

A nakonec, šachy byly úzce spjaty s kulturním a společenským vývojem v zemi: v době kulturní revoluce byla v šachových článcích zdůrazňována masovost, po vyhlášení první pětiletky i zde zavládlo heslo „dohnat a předejnat“, po Stalinově smrti přišlo oslabování ideologického nádechu. V poválečném období pak i šachové články v novinách reflektovaly vývoj na mezinárodní scéně, zejména přátelský postoj k socialistickým zemím. Příklad dvou těsně po sobě následujících zápasů SSSR-USA také ukazuje, jak silně se během let 1945-1946 ochladily vztahy mezi těmito dvěma mocnostmi.

---

162 Начался радиоматч шахматистов СССР и США, Правда, 2.9.1945, s. 3

163 Адрес кубка – Москва, Правда, 27.11.1964, s.4

164 např. Гродзенский, *op. cit.* nebo Johnson: *White King And Red Queen: how the Cold War was fought on the chessboard*. London 2007

3.2 Cena zlatého koně (Šachový tisk jako nástroj propagandy)

Jestliže šachovou rubriku *Pravdy* se nepodařilo změnit podle Vajnštejnova přání v nástroj třídního boje a zůstávala naopak jednou z mála apolitických částí deníku, ve specializovaném šachovém tisku se situace vyvíjela mnohem více podle jeho představ. Krylenkem založené noviny „64“ byly od svého vzniku počátkem 20. let cíleny na masového čtenáře a silně ideologicky zaměřené, oficiální orgán Šachové sekce *Šachmatnyj listok*, později přejmenovaný na *Šachmaty v SSSR*, si dovedl uchovat určitou nezávislost pouze do konce NEPu. Právě druhý jmenovaný časopis bude představen v následujících odstavcích.

Už samotný fakt, že šachisté vydávali své vlastní periodikum je přitom velmi důležitý. Ještě na počátku 50. let vycházely v Sovětském svazu pouze tři čistě sportovně zaměřené časopisy: *Teorija i praktika fizičeskoj kultury*, *Fizkultura i sport* a právě *Šachmaty v SSSR*. Svou žádost o vydávání dalších čtyřech měsíčníků tehdejší předseda Sportkomitetu Apollonov stáhnul poté, co „problém probral se s. Suslovem“.¹⁶⁵ *Šachmaty v SSSR* měly také poměrně velký náklad – ve 30. letech kolem 20 000 ks, v roce 1957 již 36 000 ks a 1970 pak 45 000 ks. Uvážíme-li, že časopis v šachových kroužcích, knihovnách i v domácnostech prošel zajisté více rukama, měl potenciál oslovit nezanedbatelnou skupinu sovětské společnosti.

Michail Botvinnik byl po většinu své aktivní kariéry členem redakce časopisu *Šachmaty v SSSR*, kde publikoval především analýzy šachových partií, zahájení, koncovek apod. Jen velmi výjimečně došlo v jeho člancích na zmínku výhod socialismu či vyzdvižení nějakého dobově populárního hesla, obvykle v souvislosti s popisem znaků sovětské šachové školy. Většina politicky zaměřených textů však vycházela bez podpisu a čtenářem tak byla vnímána jako stanovisko celé redakce. Botvinnik tak názory v nich publikované svou autoritou zaštiťoval. Jeho role tedy byla podobná jako v případě zpravodajství *Pravdy* z Nottinghamu a Mistrovství světa: sám psal propagandistické články velmi málo, ale neohradil se, pokud bylo jeho jméno užíváno v politických souvislostech ani nevystoupil proti stupňující se politizaci časopisu.

Přelomový okamžik pro *Šachmatnyj listok* přišel s vyhlášením velkých změn na ekonomické a celospolečenské úrovni v roce 1929. „Pětiletka nebyla pouhým

---

165 РГАСПИ, Ф.17, Оп.132, Д. 447, Л. 1

programem industrializace. Nebyla ničím jiným než kulturní revolucí, v níž stát burcoval všechna umění k tomu, aby se podílela na budování nové společnosti. Podle tohoto plánu bylo základním úkolem sovětského spisovatele pozvednout dělnickou uvědomělost...“¹⁶⁶ Šachisté samozřejmě nemohli na rozdíl od jiných tvůrčích profesí i při sebevětší snaze přímo skrze hru propagovat myšlenky marxismu-leninismu, ale i oni museli plnit zadání XVI. sjezdu VKS(b), že „všechny kulturně-osvětové aktivity musí mít politický obsah“,¹⁶⁷ což se dělo právě skrze šachový tisk.

První obětí politizace se stal časopis *Šachmaty* vydávaný N. I. Grekovem, který byl mezi silnými hráči ceněný zejména pro svou odbornost. Po jeho zrušení se pozornost zaměřila na *Šachmatnyj listok* - nejprve bylo vyměněno osazenstvo redakce a v roce 1931 byl časopis přejmenován na *Šachmaty v SSSR*. Padly i jiné návrhy, například název *Šachmatnyj front*, který by „lépe zněl v naší revoluční epoše.“¹⁶⁸

Mezi šachovou veřejností byly podobné snahy přijímány poměrně negativně. *Šachmatnyj listok* začal ztrácet čtenáře ještě před vyvrcholením kampaně proti apolitičnosti v šachu, a tak na konci 20. let uspořádal anonymní anketu, kde jedna z otázek byla: „Čím si vysvětlujete snížení nákladu našeho časopisu?“¹⁶⁹ Mezi odpověďmi mnohokrát zaznělo, že časopis se příliš věnuje politice na úkor šachové tematiky. „Žádné proletářské a buržoazní šachy nebyli a nebudou,“ psal jeden ze čtenářů, zatímco další si dokonce stěžoval na „příliš mnoho hloupých článků Krylenka“.¹⁷⁰ Protože se o této anketě dozvídáme pouze z pobouřené reakce Šachové sekce, nevíme, jakým způsobem probíhala a jak četné tyto stížnosti byly. Zásadní však je, že vyvolala ostrou odpověď Krylenka: „V předrevolučních dobách, kdy carský režim potlačoval libovolné projevení názoru a politické činnosti, představovaly šachy místo, kde si lidé mohli odpočinout od bolestivých otázek každodenní reality, od hrůz starého pořádku. Taková situace zmizela s momentem revoluce. (...) Od chvíle, kdy sovětská moc vzala do svých rukou šachové hnutí a udělala z něj mohutnou zbraň kulturní revoluce, (...) ztratilo toto hnutí apolitický charakter. (...) Proto nemůžeme lhostejně pomíjet heslo „Pryč politiku z šachu“, které v poslední době začíná poměrně silně znít v

---

166 Figes, *op. cit.*, s. 402

167 Коган, *op. cit.*, s. 234

168 Гродзенский, *op. cit.*, s. 11

169 Боронков, *op. cit.*, s. 188

170 Tamtéž, s. 189

některých kruzích našich šachistů. Naopak, zejména proto, že tak se věci mají, zejména proto, že vyzdvižení takového hesla je jen první etapou v dalším rozvoji antisovětských nálad, (...) musíme zdůraznit politický obsah našeho hesla „Šachy pro politiku“. (...) Od této chvíle jsou zastánci hesla „Šachy mimo politiku“ našimi nepřáteli.“¹⁷¹

Tím byla zahájena kampaň za zásadní přeměnu šachového tisku a politizaci šachového hnutí, která pokračovala v podobném stylu i v dalších letech. „Musíme organizovat údernické brigády šachistů a začít okamžitě plnit pětiletý plán šachu,“¹⁷² prohlásil například Krylenko na zasedání Šachové sekce v roce 1932.

Články s ideologickým či politickým nádechem v časopise *Šachmaty v SSSR* lze rozdělit do tří skupin. První neměly žádný vztah k šachu a byly tištěny na titulní straně několikrát ročně – např. na Nový rok, na začátku května v souvislosti s oslavami 1. máje a po válce také Dne vítězství nebo při výročí Říjnové revoluce. Často je doprovázel i obrázek na titulní stránce časopisu. Vzhledem k tomu, že tyto texty neměly oproti článkům publikovaných v jiném sovětském tisku nijak výjimečný charakter, nebude se jimi v této práci zabývat.

Druhou skupinu tvoří články, jejichž obsah je také primárně politický, ale kde jsou šachy a šachisté zmíněni nebo hrají roli vzorů jednání pro ostatní čtenáře. Obsah takových článků si lze dobře představit jen z jejich titulků. Tak například stať *Šachisté v předvolební kampani*¹⁷³ je o tom, kteří šachisté během voleb navštívili své okrsky a jak zde vyprávěli o svém šachovém životě nebo sehráli simultánky. Text *Sovětský sportovci k výročí Velkého října*¹⁷⁴ zase popisuje jak sovětská vláda pečuje o tělovýchovu a jaké z toho pro sportovce, a tedy i šachisty, vyplývají závazky.

Nejzajímavější je však třetí skupina článků, kde jsou šachy ústředním tématem. Náměty těchto článků jsou značně pestré a velmi často lze vyzorovat jejich spojení s propagandistickými kampaněmi aktuálně probíhajícími na celospolečenské úrovni.

Tak například ve 30. letech se i šachisté přidali k varováním před vzestupem evropského fašismu. „Události v Německu,“ psal v roce 1933 Krylenko, „mohou sloužit jako nádherná lekce politické gramotnosti pro všechny, kteří si myslí, že šachy nemohou sloužit jako zbraň třídního boje. (...) Židům není organizační práce nebo účast

171 Гродзенский, *op. cit.*, s. 11-12

172 Тамtéž, s. 13

173 *Шахматисты в избирательной кампании*, Шахматы в СССР, 2/1947, s. 43

174 *Советские спортсмены – годовщине Великого октября*, Шахматы в СССР, 11/1950, s. 321

v turnajích povolena. (...) Čestným předsedou Celoněmeckého šachového svazu byl zvolen ministr propagandy Goebbels.“ O několik let později se na stránkách časopisu zase probírala Olympiáda v Mnichově (podle původní tradice probíhala šachová olympiáda pokud možno ve městě sportovních olympijských her).

Zejména na přelomu 40. a 50. let se pak oblíbeným terčem sovětských šachových publicistů stal kapitalismus. „Šachové organizace USA se nacházejí ve výjimečně těžké situaci,“ začínal například článek *Reklamní triky businessmanů*. „Kvůli chybějící státní a společenské podpoře se šachové kluby nezabývají seriózním vyučováním šachu. (...) Je přirozené, že v takovýchto podmínkách z USA v poslední době nevzešel jediný mladý silný mistr.“¹⁷⁵ Jiný článek nazvaný *Cena zlatého koně* uvádí hned celou řádku útržků z amerického tisku, na kterých ilustruje komercializaci hry v USA (jistý hráč měl například po dolaru vykupovat zajímavé varianty zahájení) i na nezáviděníhodnou pozici mladých talentovaných hráčů, kteří prý jsou v USA zbytečně přechvalováni.¹⁷⁶

Výrazně se na stránkách šachového tisku projevilo poválečné přehodnocení postoje k ruským tradicím a historii, a to ohromnou popularizací odkazu Čigorina a také počínající rehabilitaci Aljechina. Tato kampaň byla tak silná, že pronikla i do jinak málo ideologicky zabarvené šachové rubriky Pravdy. Během zápasu Botvinnik-Bronštejn v roce 1951 zavedl autor komentářů k partiím čtenáře na malou exkurzi do historie: „Ne vždy byly názory propagované mistrem světa progresivní, odpovídající pokroku šachového umění. Historie šachu zná nespravedlivé případy, kdy nebyl za mistra světa považovaný ten nejsilnější hráč své doby. Zjevnou nespravedlností lze vysvětlit fakt, že geniální ruský šachista M. I. Čigorin nebyl mistrem světa. Jeho názory na šachové umění byly nepochybně výrazně progresivnější než názory mistra světa té doby Steinitze. Nepříznačný pro významného ruského šachistu Alexandra Aljechina byl jím náhodně prohraný zápas o světové prvenství v roce 1935 proti holandskému šachistovi Euwemu.“¹⁷⁷

Kampaň se dále vystupňovala a získala neskryvaný antisemitský podtext ve chvíli, kdy se na počátku 50. let spojila s bojem proti kosmopolitismu. Tehdy se Čigorin stal téměř mučedníkem, který celý svůj život trpěl nedoceněním ze strany svých

175 *Рекламные трюки бизнесменов*, Шахматы в СССР, 2/1950, s. 60

176 *Приз „Золотого коня“*, Шахматы в СССР, 9/1949, s. 272

zpátečnických židovských současníků, což byl samozřejmě naprostý nesmysl. „Předrevoluční ruská šachová literatura,“ upozorňoval čtenáře jeden z typických článků doby, „se nacházela pod vlivem zahraničních teoretiků takzvané „nové školy“ Steinitze a Tarrasche, kteří úmyslně zamlčovali ohromný vklad ruských šachistů do světového šachového umění a kteří aktivně bojovali proti progresivním tvůrčím názorům Čigorina. Tyto kosmopolitní tendence a patolízalství vůči cizincům obzvláště zesílily po Čigorinově smrti, v období 1908-1917, kdy vznikla na pozadí obecného ideového rozkladu ruské buržoazní kultury v šachovém světě krajně nepříznivá situace. Do první desítky mistrů představující předrevoluční Rusko v mezinárodní šachové aréně patřili lidé slabě svázaní s rodnou zemí, kteří celý svůj život strávili přejížděním ze země do země,“¹⁷⁸ odkazoval šachista Vasilij Panov k Janowskému, Rubinsteinovi a Nimcovičovi.

Vedle výše uvedených témat byly v časopise *Šachmaty v SSSR* časté také články o významných osobnostech, jejichž zálibou byly šachy, zejména Leninovi a Frunzem, ale v 60. letech byl také znovu obsáhle připomínán Krylenko. Po válce krátce získaly určitý prostor i příklady měst zničených válkou, kde nyní znovu ožívá šachový život.

Všechny výše uvedené texty jsou obsahově velmi podobné stejně zaměřeným článkům v dalších sovětských novinách a časopisech, pouze jsou navázány na šachové téma. Místo vykořisťování dělníků v kapitalistických zemích se mluví o finančním nátlaku na šachisty, místo oslav Puškina je vyzdvihován Čigorin, ve Voroněži se místo nově postavených domů počítají nově zaregistrovaní šachisté ve městě. Velká část článků se však dotýkala ještě jednoho tématu, které je do značné míry jedinečné – charakteristiky sovětského šachu a především sovětského šachisty. Protože se jedná o poměrně rozsáhlý materiál, bude rozebrán samostatně.

3.3 Stachanovský vztah k šachu (Ideální profil sovětského velmistra)

Protože vrcholoví sovětští šachisté byli obvykle podporováni státem, ať už přímo ve formě stipendia nebo nezbytným uvolněním ze zaměstnání v době turnajů a přípravy na ně, bylo od nich očekáváno, že se za podporu odvděčí službou společnosti. V různých článcích časopisu *Šachmaty v SSSR* tak byl nastiňován ideální profil držitele

---

177 Котов, А: *Торжество советского шахматного искусства*, Правда, 14.5.1951, s. 4

titulu „mistr sportu“ a naopak opakovaně kritizováno nevhodné chování konkrétních hráčů. Tento ideál přitom od třicátých do šedesátých let zůstával víceméně nezměněný a poměrně blízký charakteristickým vlastnostem M. Botvinnika.

Jakým tedy měl být sovětský mistr? Měl splňovat kvality sovětského občana, být důstojným reprezentantem sovětské šachové školy, usilovat o další rozvoj hry v zemi a nakonec měl být šachista samozřejmě politicky uvědoměným.

3.3.1 Šachový mistr jako sovětský občan

„Velká říjnová revoluce položila základy formování nového typu lidí. (...) Občana Sovětského svazu, budovatele komunismu, odlišuje vysoká ideovost a zásadovost, ^{obětavý} a tvůrčí vztah k práci, duch kolektivismu a soudružství. Všechny myšlenky a skutky sovětských lidí směřují k rozkvětu milované vlasti,“¹⁷⁹ popisovaly sovětského občana *Šachmaty v SSSR* v roce 1951. I vrcholový šachista měl být tedy pracovitý, zásadový, podporovat své kolegy a usilovat o důstojnou reprezentaci své země. K tomu se ještě přidávala nezbytná zdravotní a fyzická kondice, která byla opakovaně zdůrazňována zejména v souvislosti s kampaní Hotov k práci a obraně (GTO). Terčem kritiky bylo naopak jakési „usnutí na vavřínech“, nedostatečná kritika své vlastní hry, lenost a lehkomyšlný přístup k turnajům.

Botvinnik byl často vydáván za vzor „nového typu člověka“, ideál sovětského šachisty. Jeho chvályhodné vlastnosti vyzdvihovaly *Šachmaty v SSSR* například při článku *Lídr sovětských šachistů* publikovaným k jeho 50. narozeninám. Zde byl charakterizován jako člověk, u kterého se „talent skloubí s jeho ohromnou pracovitostí, vůlí k vítězství, výdrž“¹⁸⁰ a byl zdůrazňován i jeho všeobecný přehled - zájem o společenský život, umění, literaturu a hudbu a především u Botvinnika často chválený zápal pro vědeckou práci. Jindy byla zase dávána mladým šachistům za vzor jeho fyzická kondice: „Mistr světa Botvinnik se věnuje gymnastice, s oblibou hraje volejbal i gorodky (tradiční ruská hra – pozn. B.U.).“¹⁸¹

178 Гродзенский, *op. cit.*, s. 29

179 *Моральный облик советского мастера*, Шахматы в СССР, 12/1951, s. 353

180 *Лидер советских шахматистов*. Шахматы в СССР, 8/1961, s. 226

181 Работа с юными шахматистами, Шахматы в СССР, 6/1949, s. 153

3.3.2 Mistr jako reprezentant sovětské šachové školy

Během třicátých a zejména ve druhé polovině čtyřicátých let se objevila snaha popsat styl sovětských šachistů. „Sovětský šachový styl, jak se již všeobecně uznává, se vyznačuje agresivitou. (...) Stalin žádá vítězství, řekl básník soudruh Lachuti. Stachanovci bojují o vítězství. Vítězí díky technice. Technika je jejich zbraní. A také v šachu jsou teorie hry, všechna znalost a principy zbraní pro boj,“¹⁸² psaly *Šachmaty v SSSR* v roce 1936.

V tomto směru byl velkým propagátorem právě Botvinnik, který ostatně charakteristiku sovětského stylu založil do velké míry na svém vlastním přístupu k šachu. Svou představu vyložil například v rozsáhlém článku *Vlastenecká škola šachového umění* z roku 1949. Znalosti a výkonnost sovětských šachistů podle něj přímo navazovaly na ruskou historickou tradici. „Abych nebyl příliš podjatým, připomínám, že jsme se samozřejmě učili i u takových šachistů jako Nimcovič a Rubinstein, Lasker a Capablanca a u druhých mistrů, ale největší vliv na rozvoj sovětské šachové školy měli Čigorin a Aljechin.“¹⁸³ Z hlediska stylu měla sovětskou hru charakterizovat zejména důkladná příprava, aktivní pojetí a bojovnost, jež se prý projevují ve hře generace, která se prosadila ve 30. letech. Samotným hráčům však v praxi málokdo vytýkal například obranný styl hry, pokud přinášel výsledky, a tak byl tento Botvinnikův popis spíše přáním než odrazem reality.

Některé charakteristiky uvedené v Botvinnikově článku se však opíraly o reálný základ. Zaprvé to byl „vědecký přístup k šachu“, který se projevoval důkladnou přípravou na soupeře, studiem jeho partií i analýzou vlastních chyb. Například Talovi bylo později občas Botvinnikem i dalšími publicisty vytýkáno, že hraje povrchně – nesnaží se najít nejlepší „vědecké“ řešení, ale řídí se svým kombinačním citem.

Druhým typickým znakem sovětského šachu pak byla kolektivní spolupráce. Nejsilnější hráči těžili zejména z analýz zahájení vypracovaných desítkami mistrů, které byly mezi sovětskými hráči sdílené. Při přípravě na důležité akce v zahraničí měl vždy hráč k ruce pomocníky z řad nejsilnějších šachistů v zemi a na turnaje a zápasy jezdily celé týmy sekundantů, které pomáhaly analyzovat odložené pozice. Botvinnik byl v tomto směru určitým pionýrem, neboť právě on jako první ze světově proslulých

---

182 Гродзенский, *op. cit.*, s. 16

183 *Отечественная школа шахматного искусства*, Шахматы в СССР, 3/1949, s. 60

šachistů publikoval svůj systém přípravy, který od něj sovětští hráči do značné míry převzali.

S tímto pojetím však bylo spojeno i podřízení osobních zájmů kolektivu, které Botvinnik považoval za poslední, ale zdaleka ne nejméně důležitý znak sovětské šachové školy: „Jde také o socialistický „stachanovský“ vztah k šachu charakteristický pro sovětské šachisty. Velice si ceníme možností, které nám dává náš stát, naše vláda, naše bolševická strana. Uvědomujeme si svou odpovědnost, a proto ještě nikdy v historii nikdo nestudoval šachy tak seriózně, nehrál s takovou energií, jako hrají sovětští šachisté.“¹⁸⁴ V praxi se zde slovo odpovědnost dalo přeložit spíš jako loajalita - vůči Šachové sekci, Sportkomitetu a nakonec celému Sovětskému svazu.

3.3.3 Vrcholový šachista jako osvětový pracovník

Jedna z odpovědností, která šachistům náležela, bylo další šíření šachu v sovětské společnosti – účast v turnajích, simultánky v regionech, práce s mládeží. A právě v této oblasti byla velmi častá kritika, která se nevyhnula ani hlavní hvězdě sovětského šachu: „Nedávno šachové společenství oprávněně pokáralo chování M. Botvinnika, který po dlouhou dobu nenastupoval v soutěžích. Mistr světa správně reagoval na kritiku a účastnil se přeboru země.“¹⁸⁵ Vedle neúčasti v sovětských turnajích byli hráči kritizováni za neochotu bojovat (krátké, takzvané velmistrovské remízy). Premisa byla taková, že z partií silných se učí mládež i amatéři, a proto musí hráči nastupovat i v turnajích, ve kterých mají jen slabou konkurenci.

Nejčastější však byla kritika konkrétního chování šachistů, zejména mistrů a kandidátů mistra, kteří pracovali s mládeží a měli tak být jejím vzorem. Až do extrémů zacházel například článek *Za disciplínu na soutěžích*, který kritizoval i takové věci jako rozhovor s dalšími hráči a přihlížejícími v předsálí během partie (v šachovém světě běžná praxe), úmyslné prodlužování prohrané či jasně remízové partie nebo snaha po prohrané partii soupeři předvádět, že „prohra nebyla způsobena výhrou partnera, ale zjevnou chybou poraženého“.¹⁸⁶

Protože hráči plnili svým způsobem úlohu osvětových pracovníků, byla také opakovaně zdůrazňována nutnost zvyšování ideově-politické úrovně hráčů, ale obvykle

---

184 Tamtéž.

185 *Моральный облик советского мастера*, Шахматы в СССР, 12/1951, s. 353

186 *За дисциплину на соревнованиях*, Шахматы в СССР, 1/1950, s. 21

až na konci textu jako důsledek vyvozený z výše uvedené kritiky. U Botvinnika sice bývalo zdůrazňováno, že je komsomolec, později člen komunistické strany, a Krylenko jedno z jeho vítězství ohodnotil slovy: „Botvinnik v tomto zápase projevil kvality skutečného bolševika.“¹⁸⁷ Stejně tak byla občas připomenuta politická aktivita dalších šachistů, ale tato stránka věci byla z hlediska prostoru jí věnovanému v časopise *Šachmaty v SSSR* i v deníku *Pravda* relativně potlačena.

---

187 Авербах 2007, *op. cit.*, s. 55

4 Šachy jako součást sovětské kultury

Šachy je vzhledem k jejich povaze těžké zařadit do příslušného šuplíku lidské činnosti. Bezesporu jsou hrou, neboť jejich primární funkci je zábava, ale na rozdíl od řady hazardních i oddechových her v nich nejde o štěstí, ale o znalosti a zkušenosti. To by je řadilo k vědeckým disciplínám, ale zde zase narážíme na to, že na rozdíl od matematiky, fyziky i společenských věd neplyne ze studia šachu žádný přímý užitek – žádné vynálezy, teorie a poučky, které by šlo využít v běžném životě. Dlouho bývaly šachy pro své estetické hodnoty řazeny mezi umění, ale opera či obraz reflektují realitu, osobní pohnutky autora nebo celospolečenské dění, což lze o šachové partii říci jen těžko. A nakonec, svůj cíl – zvítězit – mají šachy společný se sportem, ale zde zase chybí fyzická aktivita.

V dějinách sovětského šachu se často objevují styčné plochy s vývojem sportu, vědy, umění a dalších oblastí lidské činnosti. Protože podobný rozbor by vydal na samostatné pojednání opřené o filozofii, historii, teorii tělovýchovy či estetiku, následující řádky uvedou pouze vybrané příklady.

4.1 Proti šampiónství (Šachy a sport)

Se sportovci sdíleli šachisté po celé sledované období institucionální zařazení, politika Sportkomitetu se tedy částečně odrážela i v šachovém životě. Opakovaně se Šachová sekce přidávala zejména k různým kampaním na ozdravení sportovního hnutí. Ve 30. letech to byla již zmiňovaná kampaň proti „šampiónství a domýšlivosti“. O jejím hlubším dopadu v podobě protěžování mladé generace již byla řeč, kampaň však provázely i další změny, například v terminologii. Sjezd šachových organizací v říjnu 1931 zrušil titul velmistra a zároveň bylo rozhodnuto neužívat termínů „šampión“ a „šampionát“ (místo toho bylo celosvazové mistrovství označováno jako „přebor“ a držitel zlaté medaile jako „vítěz přeboru“).

Šachová sekce sice velmi záhy tato svá rozhodnutí zrušila, ale podobné kampaně se objevovaly i nadále. Ještě v Chruščevově éře byla v médiích velmi patrná snaha postavit informace o průběhu partií o titul mistra světa na stejnou úroveň jako mnohem podřadnější soutěže. Zápas mezi Botvinnikem a Talem tak měl vyčleněn podobný prostor jako přátelské zápasy Sovětského svazu s Argentinou a Francií či mezinárodní turnaj studentů.

V roce 1958 byl za údajné znásilnění na dvanáct let odsouzen fotbalový reprezentant Strelcov, na což Sportkomitet zareagoval kampaní za výchovu sportovců. Celý případ sice vyvolával značné pochyby o fotbalistově vině a Strelcov byl předčasně propuštěn, ale kritika nevhodného chování sportovců, a tedy i šachistů, pokračovala i nadále. V roce 1960 byl například mistr Lejn diskvalifikován z turnajů na několik let za „pitky s rozbíjením nádobí v restauracích v okruhu děvčat pochybné morálky“¹⁸⁸ a jeho kolega Žuchovickij byl z řad šachistů vyloučen úplně. Jeho obvinění znělo: „[Žuchovickij] si za posledních deset let příliš neoblíbil usedlý způsob života. Byl viděn v Baku, Leningradě, Talinu, Rize. Ještě je třeba dodat jeden ne bezvýznamný detail – v každém z těchto měst považoval Žuchovickij za svou povinnost se oženit.“¹⁸⁹

V jedné oblasti se však postavení šachistů od ostatních sportovců výrazně odlišovalo. Již od 20. let totiž Šachová sekce do značné míry samostatně vystupovala v otázkách mezinárodních vztahů. O účasti sovětských sportovců v zahraničních soutěžích rozhodovaly v prvních porevolučních letech dvě instituce – Sportkomitet a Rudá sportovní internacionála (KSI), která vznikla v roce 1921 a byla přidružena ke Kominterně. Zejména KSI zastávala velmi tvrdé stanovisko, na jejím plénu v roce 1925 zaznělo: „Jsme proti individuálnímu soupeření s buržoazními sportovci, protože odmítáme samoučelnost ve sportovní-gymnastickém hnutí a technice.“¹⁹⁰ Někteří sportovní funkcionáři, v čele s prvním předsedou KSI N. I. Podvojským, přitom zacházeli ještě dále, kdy téměř odmítali existenci sportovních akcí soutěžního charakteru, neboť ty byly „projevem konkurence a v pracující třídě nemá být konkurence přítomna“.¹⁹¹

Také Krylenko považoval za „vysoce nepřijatelný jakýkoliv vstup do mezinárodních šachových organizací neproletářského charakteru, organické i dlouhodobé nastupování v mezinárodních turnajích členů proletářských organizací z vlastního rozhodnutí a bez povolení ústředního výboru té organizace, jejímž členem jsou.“¹⁹² Představitelé šachové sekce rázně odmítli pozvání do FIDE i účast na jí pořádaných šachových olympiádách. Ve druhé polovině 20. let však byli sovětští

188 *За дисциплину на соревнованиях. Шахматы в СССР, 1/1950, s. 21*

189 Tamtéž.

190 Арбус, А. И., Васильев, А. А.: *Противостояние или сотрудничество (международные связи советских спортсменов в 1920-е годы)*. Саратов 2002, , s. 84

191 Tamtéž, s. 87

192 Гродзенский, *op. cit.*, s. 9

šachisté členem jiné specifické mezinárodní organizace - Šachové internacionály (Šachinterna).

Šachinterna vznikla v roce 1923 v Německu a ve své době byla „dost možná jedinou mezinárodní organizací, která zároveň sdružovala sociální demokraty i komunisty“.¹⁹³ Ihned po založení Šachinterny tak bylo rozhodnuto, že organizace nevstoupí ani do KSI ani do socialistické Lucernské sportovní internacionály (LSI) a bude nadále existovat samostatně.

Sovětský svaz byl do Šachinterny přizván v roce 1924 a v dubnu 1926 k Šachinterně oficiálně přistoupil. „O cíli vstupu sovětských šachistů do Šachinterny psal poměrně otevřeně Iljin-Ženevský (...): Po leninsku realizovat taktiku jednotného frontu, překonávat oportunistický vliv na masy, přeměnit Šachinternu v dlouhodobém výhledu na revoluční organizaci. Tímto způsobem - o žádných sportovních a kulturních cílech sovětských šachistů se při vstupu do Šachinterny nemluvílo - se zde řešily čistě politické úkoly.“¹⁹⁴

Spolupráce komunistických a socialistických šachistů však neměla dlouhé trvání. První pokusy o vyloučení Sovětského svazu přišly hned několik měsíců po jeho vystoupení a v roce 1929, po vyloučení mnoha kroužků vedených komunisty, získali nakonec v Šachinterně rozhodující převahu sociální demokraté, kteří schválili přistoupení k LSI a Sovětský svaz tak organizaci definitivně opustil. Šachinterna se však v LSI rozplynula a také pokusy o založení šachové sekce při KSI neuspěly.

Zřejmě jedinou výhodou sovětského členství v Šachinterně bylo pro Šachovou sekci to, že se alespoň na toto krátké období vymanila z vlivu zásadové KSI. Otázkou však je, zda by autorita Krylenka nestačila na překonání neshod s KSI i sama o sobě. KSI totiž ostře protestovala už proti uspořádání I. Mezinárodního turnaje v Moskvě v roce 1925, tedy ještě před vstupem Šachové sekce do Šachinterny, ale veškeré její námitky byly zamítnuty.¹⁹⁵

V meziválečném období měli kromě šachistů možnost účastnit se „buržoazních“ soutěží už jen rychlobruslaři. Proč byly zrovna těmto dvěma sportům umožněny

---

193 Арбус, А. И.: *Малоизвестная страница истории международного рабочего движения (Шахинтерн)* In: История России: Диалог российских и американских историков (ed.: И.Д.Парфенов). Саратов 1994, s. 78

194 Арбус, *op. cit.*, s. 79

195 Арбус, Васильев, *op. cit.*, s. 86

relativně široké mezinárodní kontakty? Šachová sekce zdůrazňovala, že účast sovětských šachistů v mezinárodních turnajích „by byla politicky výhodná, neboť by spojovala dělnictvo kolem myšlenky třídní solidarity a ideje sebe sama jako protipólu buržoazie.“¹⁹⁶

Odpověď na otázku však zřejmě leží jinde. Když se v roce 1925 jednalo o možné účasti rychlobruslařů na MS v Norsku, dostal se spor mezi Sportkomitemem a KSI až k nejvyšším instancím a my díky tomu máme jedinečný záznam Stalinova postoje k rozvoji sovětského sportu před rokem 1945. Na otázku, zda mohou sovětští sportovci soupeřit s buržoazními zněla odpověď: „A proč by nesoupeřili? S buržoazií soupeříme politicky, ne bez úspěchu, soupeříme ekonomicky, soupeříme všude, kde je to možné. Proč bychom nesoupeřili ve sportu? To je jasné – jen hlupák to nechápe.“¹⁹⁷ Jestliže mělo toto soupeření důstojně reprezentovat přednosti socialismu přicházely v úvahu jen ty disciplíny, ve kterých sovětští sportovci mohli soutěžit se ctí. A to byly právě šachy a rychlobruslení – jediné sporty, ve kterých Rusko dosahovalo světové úrovně již před rokem 1917.

4.2 Proti formalizmu (Šachy a umění)

Po celé meziválečné období byly šachy označovány především za umění. Efektní kombinace a oku lahodící souhra figur bývaly vychvalovány podobnými slovy jako symfonie či báseň, ve světě se dokonce mluvilo o zavedení autorských práv hráčů na jimi sehrané partie. Zřejmě nejbliže mají šachisté s hudebníky, Botvinnikova žena byla tanečnicí a sám Botvinnik velmi rád navštěvoval právě operu. Hned několik šachistů bylo amatérskými pianisty a řada skladatelů naopak amatérskými šachisty – mezi sovětskými šachisty byl dobře známý například Sergej Prokofjev.

Vůbec nejbliže k umění má speciální šachová disciplína zvaná skladba. Její vyznavači, označování obvykle jako problémisté, komponují pozice (tzv. studie), kde má řešitel s pomocí nečekaného manévru najít cestu k výhře či vyřešit jiné konkrétní zadání. Důraz je přitom obvykle kladen na estetickou hodnotu řešení, nikoliv užitek úlohy pro praktickou hru. Zejména ve 20. a 30. letech byl v Sovětském svazu tento směr velmi populární a označení disciplíny a jejích propagátorů – šachová kompozice a šachový kompozitor (skladatel) – má ještě blíže k umělecké terminologii.

---

196 Дамский, *op. cit.*, s. 87

Právě proti problémistům byla ve 30. letech vedena snad vůbec nejsilnější ideologická kampaň ze všech šachových témat a právě jich se vůbec nejvíc dotkly stalinské represe. Zpočátku šlo o poměrně povrchní kritiku: „Výchovnou práci je třeba vést i mezi problémisty, kteří velmi málo počítají s šachovou organizací a jejími úkoly. Vezměme jen takovou drobnost. Na šachových soutěžích pokaždé figurují všemožné „Touhy“, „Lodě“, „Neptuny“, „Jupitery“, ale úlohy s politickými devizami bývají řídkými výjimkami,“¹⁹⁸ stěžoval si na názvy studií spíše na okraj jednoho ze svých textů Krylenko.

Postupně se však kritika problémistů prohlubovala. Nejprve v roce 1930 přijala Šachová sekce rezoluci, která zakazovala jakoukoliv publikaci studií v zahraničních časopisech bez příslušného svolení a předními šachisty v čele s Botvinnikem byla v časopise *Šachmaty v SSSR* v roce 1936 napadena základní premisa šachové skladby – zaměření na estetiku místo na užitek pro praktické hráče: „Naše závěry vedou k následujícímu. Sovětská šachová skladba, navzdory námitkám buržoazních ideologů a jejich následovníků v SSSR, musí udělat ostrý obrat směrem k šachové partii. (...) V každém případě přišla chvíle, kdy formalizmu v šachové skladbě musí být vyhlášena nemilosrdná válka, jak se už stalo na frontě umění.“¹⁹⁹

Jestliže stalinské represe postihly vrcholové šachisty minimálně, v oblasti šachové skladby se dotkly i těch nejvěhlasnějších problémistů. V roce 1937 byl zatčen například A. I. Kubbel ze slavné bratrské skladatelské dvojice, kterému bylo vytýkáno mimo jiné to, že navzdory zákazu publikoval svou studii v německé časopise *Die Schwalbe*.²⁰⁰ Byl odsouzen na deset let „bez práva korespondence“ a poté ho již nikdy nikdo neviděl. Ve stejném roce zmizel i další slavný problémista S. M. Kaminer, o rok později jeho ukrajinský kolega P. E. Neumyvako. K několika letům v pracovním táboře byl odsouzen i dlouholetý vedoucí sovětských problémistů L. V. Zalkind a zástupce jiné sourozenecké dvojice M. M. Platov.

Odhlédneme-li od šachové skladby, uchovaly si nicméně šachy oproti ostatním uměleckým disciplínám jednu velkou výhodu. Kromě problémistů se jejich tvorby nijak nedotkla cenzura, což bylo u ostatních tvůrčích profesí v Sovětském svazu nemyslitelné.

---

197 Борисенко, *op. cit.*, s. 50

198 Гродзенский, *op. cit.*, s. 13

199 Тамтэж, s. 26

200 Тамтэж, s. 90

V šachu nebylo možné stanovit jedinou správnou doktrínu, jakou byl v jiných oblastech kultury socialistický realismus - na rozdíl od baletu či románu totiž v šachu existuje objektivní zhodnocení správnosti idejí v podobě vítězství či prohry partie. A tak přestože sovětský šachový tisk příležitostně kritizoval určité postupy jako zastaralé a nevědecké, pokud se některému z hráčů takový styl přesto zalíbil a dokázal s jeho využitím opakovaně vyhrávat, nemohli Krylenko, Botvinnik ani další vlivné osobnosti nic namítat.

4.3 Velmistrovský algoritmus (Šachy a věda)

O tom, že právě vědecký přístup k šachu byl často propagován v tisku byla již řeč výše. Oproti sportu a umění zde však tolik paralel nenajdeme, přeci jen fyzika, matematika i chemie mají praktické užití a často také vojenský potenciál a musí tak logicky stát na jiné úrovni než prakticky nevyužitelná hra, byť by byla sebeoblíbenější.

Botvinnik, který vedle šachové kariéry pokračoval i ve svém výzkumu na poli elektrotechniky, byl ze všech mistrů světa historie ten „nejvědecktější“. Není tedy náhoda, že své oba zájmy po ukončení šachové kariéry propojil a v 70. a 80. letech se věnoval práci na šachovém programu Pionýr. Program měl svým způsobem simulovat myšlení šachisty – jakýmsi logickým uvažováním vybrat vhodné tahy a ty poté propočítat. Tím se lišil od svých současníků a dnes běžně užívaných šachových programů, které mechanicky počítají všechny podle pravidel možné tahy. „Mistr světa, americký program Chess prochází při výběru tahu až dva miliony pozic, Pionýr však jen okolo dvou set,“²⁰¹ vysvětloval Botvinnik výhodu svého algoritmu.

Počítače dostupné tehdy v sovětském svazu však kapacitou nestačily ani na jeho „malý“ propočet, a tak se ani na poli vědy nakonec Botvinnik nevyhnul střetu s politiky. Požádal totiž o možnost spolupráce se západoněmeckými vědci, ta mu však nebyla vedením jeho výzkumného pracoviště umožněna, neboť „úspěch Pionýra bude spojen s rozvojem teorie přijímání rozhodnutí a (...) [západoněmečtí vědci] by zajisté veškerou informaci předali Pentagonu, což by přineslo škodu Sovětskému svazu.“²⁰²

V roce 1978 se proto Botvinnik s žádostí o podporu obrátil na vedoucího Oddělení vědy a vědeckých institucí ÚV KSSS M. V. Zimjanina, dovolání k vyšším instancím však tentokrát Botvinnikovi nepomohlo. Věc se sice dlouze projednávala, ale

---

201 Турнир длиною в три десятилетия. In: Исторический архив 1993/2, s. 67

konečné rozhodnutí v únoru 1979 znělo: „S ohledem na politickou situaci a prestiž a také kvůli informaci o utajování všech šachových programů v USA v poslední době, je vhodné program Pionýr dopracovat v SSSR.“²⁰³ Dodejme, že program Pionýr zůstal nedokončen.

---

202 Tamtéž, s. 68

203 Tamtéž, s. 73

Závěr

Šachy se po roce 1917 staly důležitou součástí sovětské kultury, když se z několika stovek organizovaných hráčů v době bolševického převratu členská základna rozšířila na statisíce a po druhé světové válce dokonce na miliony šachistů. Přestože v zemi existovala určitá šachová tradice již z doby carského Ruska, většina vrcholových hráčů po revoluci emigrovala a sovětská šachová škola by nemohla vzniknout bez silné podpory státu, konkrétně vysoce postaveného bolševika N. Krylenka. Jestliže jeho činnost v oblasti justice dnes nemůže být vnímána jinak než negativně, ve sféře šachu není jeho role úplně černobílá.

Krylenko, který vedl Šachovou sekci téměř celé meziválečné období, měl nepochybně hlavní zásluhu na privilegovaném postavení šachu v období stalinismu. Dokázal získat prostředky na uspořádání několika významných mezinárodních turnajů v Moskvě, které výrazně popularizovaly hru a zároveň umožnily sovětským šachistům porovnat své síly se světovou špičkou. Krylenkovi je také třeba přičíst zásluhu na tom, že na rozdíl od ostatních sportovců měli šachisté – i když ve značně omezené míře – možnost účastnit se „buržoazních“ vrcholových turnajů v zahraničí a výrazně dříve než fotbalisté, hokejisté či individuální sportovci promluvit do bojů o titul mistra světa. Na druhou stranu Krylenko nepokrytě protěžoval mladou generaci, zahájil politizaci šachového tisku a neváhal svou vůli prosazovat i prostřednictvím represí těch, kdo proti jeho metodám protestovali.

Úsilí vynaložené na rozvoj šachu v meziválečném období vedlo nejen k velké popularitě hry, ale i k velkým mezinárodním úspěchům po roce 1945 a k výsadnímu postavení silných hráčů v sovětské společnosti. Šachům byl věnován významný prostor v médiích a nejvýznamnější vítězství byla oslavována na titulní stránce *Pravdy*. Ideologizace šachové rubriky v denním tisku ani specializovaných šachových časopisů však nedosahovala příliš velkých rozměrů, naopak většina článků se věnovala čistě sportovní stránce věci. Navíc samotná podstata šachu vylučuje možnost „jediného správného stylu hry“, a tak se navzdory určitým snahám o definici sovětské šachové školy hráči těšili tvůrčí svobodě a příznivci si mohli přehrávat necenzurované zajímavé partie a teoretické novinky nebo řešit studie světových problémistů.

Jak ukazuje příklad Botvinnika, díky vysoké společenské prestiži šachu si vrcholoví hráči mohli dovolit poměrně nezávislé a asertivní vystupování. Botvinnik dokázal opakovaně prosadit své požadavky navzdory prvotnímu zamítnutí a kritika ze strany Sportkomitetu nebo OAP ÚV VKS(b)/KSSS neměla v dobách jeho aktivní kariéry zpravidla žádné významnější dopady. Botvinnik přitom své jedinečné postavení nevyužíval pouze k osobnímu prospěchu, ale projevil i svůj nekonformní názor na ekonomickou a politickou situaci v dopisech Pospělovovi z roku 1954 a odmítnutím podepsat hanobící dopisy v době „případu lékařů“ prokázal odvahu a zásadovost. Poměrně rozšířené vnímání Botvinnika jako pragmatika až oportunisty je tak ve světle těchto faktů chybné.

„Mám to ale podivný osud: dříve jsem byl považován za skrytého disidenta a nyní – za stalinistu,“²⁰⁴ posteskl si sám velmistr již v 90. letech. Na vině tohoto pohledu na jeho osobnost je nejspíš to, že Botvinnik své politické aktivity nijak aktivně nezveřejňoval, i ve svých vzpomínkách je zmiňuje vyloženě okrajově. Naproti tomu jeho protěžování Krylenkem a podpora ze strany Sportkomitetu byla mezi šachisty dobře známá stejně jako fakt, že Botvinnik získal řadu státních vyznamenání, což vyvolává u mnoha autorů i mezi laickou veřejností mylnou představu, že za takovou podporu státu se musel nutně odvděčit bezmeznou loajalitou.

Osudy Botvinnika i sovětského šachu obecně potvrzují, že královská hra je úzce spojena se společensko-kulturním vývojem Sovětského svazu. Debaty kolem zápasu Aljechin-Botvinnik jsou typickým příkladem toho, jak šachový život ovlivnila politika, a to nejen sovětská. Různé mediální kampaně proti formalismu, šampionství či kosmopolitismu zase ukazují, že v šachu se projevil tendence z oblasti sportu a umění i širšího společenského kontextu. Je však třeba zdůraznit, že do značné míry zůstávala politizace a ideologizace šachu omezena na rétorickou rovinu a praktického života hráčů se dotýkala relativně slabě. Tato práce dochází naopak spíše k závěru, že úspěchy za šachovnicí mohly být jedním ze způsobů, jak se v sovětské společnosti prosadit navzdory „nevhodnému“ národnostnímu či třídnímu původu a zároveň si uchovat možnost alespoň částečného nezávislého vystupování.

---

204 Ботвинник 1997, s. 262

Summary

This diploma thesis shows that chess and chess-players were an important part of Soviet culture and social life. The number of active chess-players rose from few hundred registered players in 1917 to millions after World War II. Although Russia and other Soviet countries had some chess tradition from the tsarist times, the mass dimension of Soviet chess and high quality of its players were based on state support in interwar period.

The main patron of chess in that time was state prosecutor N. Krylenko whose role in chess is not as black and white as in justice. He openly favoured the young generation and his rule over the Chess association of USSR is connected with politization of chess media and repressions of his opponents, but meanwhile he was able to gain important finances for chess tournaments and thanks to him chess-players could participate in big international tournaments which was unthinkable in most of the other sports until 1948.

The effort of the interwar period lead to international success of Soviet chess after 1945 and high popularity of the top players within USSR. The media covered important tournaments in detail and the main victories were celebrated on the frontpage of party daily *Pravda*. However the politization of chess sections in mainstream newspaper as well as the one of the chess press itself was not very strong.

The case of Botvinnik shows that thanks to their popularity the chess-players could behave more independently than average Soviet citizens. Botvinnik didn't use his power only for private privileges – he also commented on political issues in his letter to Pospelov in 1954 and he refused to be connected with several propaganda campaigns such as „the doctors' plot“. Therefore the popular view of Botvinnik as a pragmatist or even opportunist is not correct.

Použité zdroje a literatura

Archivní dokumenty

RUSKÝ STÁTNÍ ARCHÍV SPOLEČENSKO-POLITICKÉ HISTORIE (RGASPI)

- fond ÚV VKS(b): materiály Oddělení agitace z let 1925-1952
- fond ÚV VKS(b): materiály Orgbyra z let 1935-1936

RUSKÝ STÁTNÍ ARCHÍV SOUDOBE HISTORIE (RGANI)

- fond ÚV KSSS: materiály Všeobecného oddělení z let 1954-1957
- fond ÚV KSSS: materiály Oddělení agitace a propagandy z let 1965-1966
- fond ÚV KSSS: materiály Ideologického oddělení z let 1962-1970

БАЖАНОВ, Б.Г.: *Данные мне директивы выполнены*. In: Исторический архив 2001/1, s. 211-213

ПОПОВ, С.В.: *Турнир длиною в три десятилетия*. In: Исторический архив 1993/2, s. 58-75

Média

PRAVDA – vybraná čísla z let 1925-1970

ŠACHMATY V SSSR – vybraná čísla z let 1963-1970

БРОНШТЕЙН, Д.Л., СМОЛЯН, Г.Л.: *Личность и мир шахмат*. In: Вопросы философии 1976/5, s. 121-132

Sekundární literatura

CONQUEST, R.: *The Great Terror*. Londýn, Macmillan, 1968

FIGES, O.: *Natašin tanec. Kulturní dějiny Ruska*. Praha - Plzeň, BETA-Dobrovský - Ševčík, 2004

JOHNSON, D.: *White King And Red Queen: how the Cold War was fought on the chessboard*. Londýn, Atlantic Books, 2007

KASPAROV, G.: *Child of Change*. Londýn, Hutchinson Ltd., 1987

KASPAROV, G.: *Moji velcí předchůdci I*. Praha, ŠACHinfo, 2005

KASPAROV, G.: *Moji velcí předchůdci II*. Praha, ŠACHinfo, 2006

KASPAROV, G.: *Moji velcí předchůdci III*. Praha, ŠACHinfo, 2007

KASPAROV, G.: *Moji velcí předchůdci IV*. Praha, ŠACHinfo, 2007

KASPAROV, G.: *Moji velcí předchůdci V*. Praha, ŠACHinfo, 2008

- KORČNOJ, V.: *Антишахматы = Antichess*. Londýn, Overseas Publications Interchange Ltd., 1981
- REDLICH, S.: *War, Holocaust and Stalinism: a documented study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*. New York, Routledge, 1995
- RIORDAN, J.: *Rewriting Soviet Sports History*. In: *Journal of Sports History*, 1993/20
- RIORDAN, J.: *Soviet Sport and Soviet Foreign Policy*. In: *Soviet Studies* 1974/26
- SOSONKO, G.: *Znal jsem Capablanku...* Praha, ŠACHinfo, 2001
- SOSONKO, G.: *Nejen o Salo Flohrovi*. Praha, ŠACHinfo, 2003
- АВЕРБАХ, Ю.: *Шахматы на сцене и за кулисами*, Москва, РИПОЛ Классик, 2003
- АВЕРБАХ, Ю.: *О чем молчат фигуры*. Москва, РИПОЛ Классик, 2007
- АРБУС, А. И.: *Малоизвестная страница истории международного рабочего движения (Шахинтерн)* In: *История России: Диалог российских и американских историков* (ed.: И.Д.Парфенов). Саратов, Саратовский государственный университет, 1994
- АРБУС, А. И., ВАСИЛЬБЕВ, А. А.: *Противостояние или сотрудничество (международные связи советских спортсменов в 1920-е годы)*. Саратов, Издательство Саратовского университета, 2002
- БАТУРИНСКИЙ, В.Д.: *Страницы шахматной жизни*, Москва, Физкультура и спорт, 1990
- БОРИСЁНОК Ю. А. А КОЛ.: *История Российского спорта. От Ильи Муромца до Александра Карелина*. Москва, 2005
- БОРОНКОВ, С.Б.: *Шедевры и драмы чемпионатов СССР*. Москва, РИПОЛ Классик, 2007
- БОТВИННИК, М.: *Об отечественной шахматной школе*. In: *Ботвинник, М: Избранные партии 1926-1946*. Ленинград, ЛГЖКИ, 1949
- БОТВИННИК, М.: *К достижению цели*. Москва, Молодая гвардия, 1978
- БОТВИННИК, М.: *У цели: Воспоминания*. Москва, Полири, 1997
- ГРОДЗЕНСКИЙ, С.: *Лубянский гамбит*. Москва, Терра-Спорт, 2004
- ДАМСКИЙ, Я.: *Век шахмат*. Москва, Терра-Спорт, 2000
- ДЛУГОЛЕНСКИЙ, Я. Н., ЗАК В. Г.: *Люди и шахматы. Страницы шахматной истории Петербурга – Петрограда - Ленинграда*. Ленинград, Лениздат, 1988

ИВАНОВ, С. А КОЛ.: Шахматная летопись Петербурга/Петрограда/Ленинграда.

Петербург, ООО Фирша Коста, 2003

КОГАН, М. С.: *Очерки по истории шахмат в СССР*, Москва, Физкультура и спорт, 1938

КУН, Л.: *Всеобщая история физической культуры и спорта*. Москва, Радуга, 1982

ЛИНДЕР В.И.: *Короли шахматного мира: Жизнь и игра - сквозь призму энциклопедии*. Москва, Большая Российская энциклопедия, 2001

ЛИНДЕР, И., ЛИНДЕР, В.: *Михаил Ботвинник: жизнь и игра*. Москва, Астрель – АСТ – Хранитель, 2007

ПИХОЯ, Р.: *Москва, Кремль, власть. 40 лет после войны 1945-1985*. Москва, АСТ/Русь-Олимп/Астрель, 2007

ПРОЗУМЕНЩИКОВ, М. Ю.: *Большой спорт и большая политика*. Москва, РОССПЭН, 2004

СТОЛБОВ, В.В.: *Советский спорт и основные тенденции развития международного спортивного движения*. In: Спорт и перестройка (ed. С.И.Гуськов). Москва, ГКФКС СССР, 1988

ЧАЩИХИН, В.: *Развенчание*. Москва, МДЦ – Оригами – КРУГ, 1997

ШАХМАТНЫЙ СЛОВАРЬ (ed. Абрамов, А. Я.). Москва, Физкультура и спорт, 1964

Další zdroje

KINGSTON, T.: *The Keres-Botvinnik Case: A Survey of the Evidence*, The Chess Cafe,
<http://www.chesscafe.com/archives/skittarch.htm> (poslední přístup 13. 5. 2009)

JINFO.ORG - „*The Jewish Contribution to World Civilization*“, sekce Jews in Chess.
http://www.jinfo.org/Chess_Players.html (poslední přístup 9.2.2009)

Film *ШАХМАТНАЯ ГОРЯЧКА*, režie: Пудовкин, В.И., 1925. Online:

<http://video.google.com/videoplay?docid=3727820471573567512>

(poslední přístup 27.2.2009)

Seznam příloh

Příloha 1: Ruský a světový šach do roku 1917 (tabulka)

Příloha 2: Sovětský a světový šach 1917 - 1945 (tabulka)

Příloha 3: Sovětský a světový šach po roce 1945 (tabulka)

Příloha 4: Růst členské základy petrohradského/leningradského šachu (graf)

Příloha 5: Účast sovětských šachistů v mezinárodních turnajích 1917-1945 (tabulka)

Příloha 6: Články v *Pravdě* k zápasům a turnajům M. Botvinnika (tabulka a graf)

Příloha 1: Ruský a světový šach do roku 1917 (tabulka)

UDÁLOSTI SVĚTOVÉHO VÝZNAMU	NEJSILNĚJŠÍ HRÁČI (datum narození, státní příslušnost), tučně mistři světa, kurzívou hráči s židovskými kořeny
17.-18. století: První časopisy a odborné studie o šachu v Evropě	Greco (1600, ITA) Philidor (1726, FRA)
18./19. století: Centrum šachu – kavárna Régence v Paříži. První profesionálové, první zápasy organizované mecenáši.	Labourdonnais (1795, FRA) Mac Donnell (1798, VB) Saint Amant (1800, FRA) Stauton (1810, VB) Anderssen (1818, NĚM)
1851 první mezinárodní turnaj (Londýn)	
1883 první zápas o titul mistra světa (Steinitz-Zukertort, USA)	Steinitz (1836, RAK)
1889 zápas o titul MS (Steinitz – Čigorin, Havana)	Morphy (1837, USA)
1894 zápas o titul MS (Steinitz – Lasker, New York)	Zukertort (1842, NĚM)
1895 mezinárodní turnaj v Hastingsu	Čigorin (1850, RUS)
1895-6 mezinárodní turnaj v Petrohradě	Tarrasch (1862, NĚM)
1896-7 zápas o titul MS (Lasker – Steinitz, Moskva)	Janowski (1868, RUS)
1903 mezinárodní turnaj v Monte Carlu	Lasker (1868, NĚM)
1904 mezinárodní turnaj v Cambridge-Springs (USA)	Maróczy (1870, R-U)
1907 zápas o titul MS (Lasker – Marshall, USA)	Pillsbury (1872, USA)
1908 zápas o titul MS (Lasker – Tarrasch, Dusseldorf)	Schlechter (1874, R-U)
1909 Turnaj Čigorinův memoriál v Petrohradě	Marshall (1877, USA)
1910 zápas o titul MS (Lasker – Schlechter, Vídeň, Berlín)	Thomas (1881, VB)
1911 mezinárodní turnaj v San Sebastianu	<i>Rubinstein (1882, RUS)</i>
1914 mezinárodní turnaj v Petrohradě	Duras (1882, R-U)
1915 mezinárodní turnaj v New Yorku	<i>Spielmann (1883, R-U)</i>
1916 mezinárodní turnaj v New Yorku	<i>Nimcovič (1886, RUS)</i> <i>Tartakower (1887, R-U)</i> Capablanca (1888, KUB)
Zdroje: KASPAROV, G.: <i>MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI I.</i> PRAHA 2005 JINFO.org	<i>Réti (1889, R-U)</i> Bogoljubov (1889, RUS) Aljechin (1892, RUS) Grunfeld (1893, R-U)

Příloha 2: Sovětský a světový šach 1917 - 1945 (tabulka)

UDÁLOSTI SVĚTOVÉHO VÝZNAMU	NEJSILNĚJŠÍ HRÁČI (datum narození, státní příslušnost), tučně mistři světa, kurzívou hráči s židovskými kořeny
1921 zápas o titul MS (Lasker-Capablanca, Havana)	Lasker (1868, NĚM)
1922 mezinárodní turnaj v Londýně, zároveň poprvé stanovena univerzální pravidla zápasů o titul MS	Maróczy (1870, MAĎ) Thomas (1881, VB)
1923 mezinárodní turnaj v Karlových Varech	Rubinstein (1882, POL)
1924 v Paříži založena světová šachová federace FIDE	Spielmann (1883, RAK)
1924 mezinárodní turnaj v New Yorku	Nimcovič (1886, DÁN)
1925 mezinárodní turnaj v Baden-Badenu	Tartakower (1887, POL)
1925 1. Moskevský mezinárodní turnaj	Capablanca (1888, KUB)
1927 zápas o titul MS (Capablanca-Aljechin, Buenos Aires)	Réti (1889, ČS)
1928 mezinárodní turnaj v Bad Kissingenu	Bogoljubov (1889, NĚM)
1929 mezinárodní turnaj v Karlových Varech	Aljechin (1892, FRA)
1929 zápas o titul MS (Aljechin – Bogoljubov, Weisbaden)	Grunfeld (1893, RAK)
1930 mezinárodní turnaj v San Remu	Euwe (1901, NIZ)
1931 mezinárodní turnaj v Bledu	Flohr (1908, ČS)
1932 mezinárodní turnaje v Londýně a Bernu	Lilienthal (1911, MAĎ)
1934 mezinárodní turnaj v Curychu	Botvinnik (1911, SSSR)
1934 zápas o titul MS (Aljechin – Bogoljubov, NĚM)	Reshevsky (1911, USA)
1935 zápas o titul MS (Aljechin – Euwe, Nizozemsko)	Fine (1914, USA)
1935 2. Moskevský mezinárodní turnaj	Keres (1916, EST)
1936 3. Moskevský mezinárodní turnaj	
1936 mezinárodní turnaj v Nottinghamu	
1937 zápas o titul MS (Euwe – Aljechin, Nizozemsko)	
1938 mezinárodní turnaj AVRO (Nizozemsko)	

Zdroje:

KASPAROV, G.: *MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI I.* PRAHA 2005KASPAROV, G.: *MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI II.* PRAHA 2006

JINFO.org

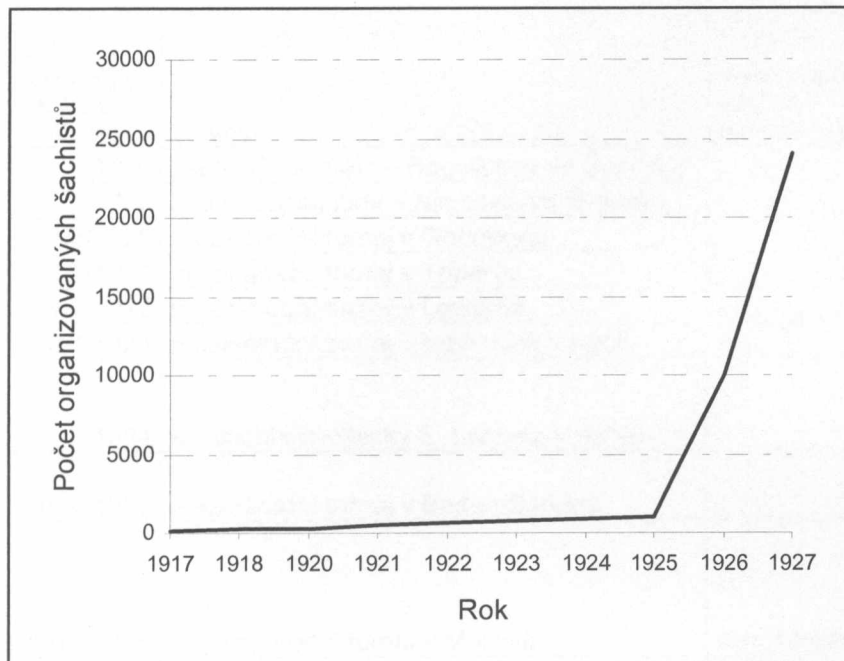
Příloha 3: Sovětský a světový šach po roce 1945 (tabulka)

UDÁLOSTI SVĚTOVÉHO VÝZNAMU	NEJSILNĚJŠÍ HRÁČI (datum narození, státní příslušnost), tučně mistři světa, kurzívou hráči s židovskými kořeny
1946 mezinárodní turnaj v Groeningenu	Euwe (1901, NIZ)
1947 Čigorinův memoriál v Moskvě	Stahlbert (1908, ŠVE)
1948 Turnaj o titul MS, Haag – Moskva	<i>Najdorf (1910, ARG)</i>
1950 turnaj kandidátů v Budapešti	Botvinnik (1911, SSSR)
1951 zápas o titul MS (Botvinnik – Bronštejn, Moskva)	<i>Reshevsky (1911, USA)</i>
1953 turnaj kandidátů v Curychu	Keres (1916, SSSR)
1954 zápas o titul MS (Botvinnik – Smyslov, Moskva)	<i>Szabó (1917, MAĎ)</i>
1956 turnaj kandidátů v Amsterdamu	<i>Bolseslavskij (1919, SSSR)</i>
1957 zápas o titul MS (Botvinnik – Smyslov, Moskva)	Smyslov (1921, SSSR)
1958 zápas o titul MS (Smyslov – Botvinnik, Moskva)	Gligrorič (1923, JUG)
1959 turnaj kandidátů v Jugoslávii	<i>Bronštejn (1924, SSSR)</i>
1960 zápas o titul MS (Botvinnik – Tal, Moskva)	<i>Geller (1925, SSSR)</i>
1961 zápas o titul MS (Tal – Botvinnik, Moskva)	Petrosjan (1929, SSSR)
1962 turnaj kandidátů v Curacau	<i>Korčnoj (1931, SSSR/ŠVÝ)</i>
1963 zápas o titul MS (Botvinnik – Petrosjan, Moskva)	<i>Polugajevskij (1934, SSSR)</i>
1965 zápasový turnaj kandidátů v Bledu	Larsen (1935, NOR)
1966 zápas o titul MS (Petrosjan – Spasskij, Moskva)	Tal (1936, SSSR)
1968 zápasy kandidátů (různá města)	Portisch (1937, MAĎ)
1969 zápas o titul MS (Petrosjan – Spasskij, Moskva)	Spasskij (1937, SSSR/FRA)
1971 zápasy kandidátů (různá města)	Fischer (1943, USA)
1972 zápas o titul MS (Spasskij – Fischer, Reykjavík)	Karpov (1951, SSSR)
1974 zápasy kandidátů (různá města)	Kasparov (1963, SSSR)
1975 Karpov prohlášen mistrem světa	
1977 zápasy kandidátů (různá města)	
1978 zápas o titul MS (Karpov – Korčnoj, Baguio)	
1980 zápasy kandidátů (různá města)	
1981 zápas o titul MS (Karpov – Korčnoj, Merano)	
1983 zápasy kandidátů (různá města)	
1984 zápas o titul MS (Karpov – Kasparov, Moskva)	
1985 opakování zápasu o titul MS (Karpov – Kasparov, Moskva)	
1986 zápas o titul MS (Kasparov – Karpov, Londýn – Leningrad)	
1986 zápasy kandidátů (různá města)	
1987 zápas o titul MS (Kasparov – Karpov, Sevilla)	
1989 zápasy kandidátů (různá města)	
1990 zápas o titul MS (Kasparov – Karpov, New York – Lyon)	

Zdroje:

KASPAROV, G.: *MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI III*. PRAHA 2007KASPAROV, G.: *MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI IV*. PRAHA 2007KASPAROV, G.: *MOJI VELCÍ PŘEDCHŮDCI V*. PRAHA 2008

JINFO.org

**Příloha 4: Růst členské základy
petrohradského/leningradského šachu (graf)**

Rok	Počet organizovaných šachistů
1917	200
1924	1000
03/1925	2800
09/1925	7100
09/1926	24000

Zdroj: Длуголенский, Зак 1988

Příloha 5: Účast sovětských šachistů v mezinárodních turnajích 1917-1945 (tabulka)

Datum (označuje začátek události)	Událost	Botvinnik (druh účasti, umístění/výsledek)	Další sovětské hráči (umístění)
1920	zápas Rubinstein – Bogoljubov ve Švédsku	-	Bogoljubov
1920	zápas Bogoljubov – Nimcovič ve Švédsku	-	Bogoljubov
1/4/1920	mezinárodní turnaj v Gotteborgu	-	Bogoljubov (3)
1/7/1921	mezinárodní turnaj v Tribergu	-	Bogoljubov (2)
31/7/1922	mezinárodní turnaj v Londýně	-	Bogoljubov (5)
28/4/1923	mezinárodní turnaj v Karlových Varech	-	Bogoljubov (1-3)
1924	exhibiční simultánky E. Laskera v SSSR	-	Romanovskij, Levenfiš, Rabinovič
16/4/1925	mezinárodní turnaj v Baden-Badenu	-	Bogoljubov (4), Rabinovič (7)
20/11/1925	I. mezinárodní turnaj v Moskvě	simultánka	Bogoljubov (1), Romanovskij (7-8), Iljin-Ženevskij (10) a další
26/6/1926	zápas Stockholm-Leningrad	1,5b ze 2 partií	Iljin-Ženevskij a další
28/11/1933	zápas Botvinnik-Flohr v Moskvě a Leningradě	nerozhodně 6:6	
1934	zápas Mazel – Kmoch v Moskvě	-	Mazel
17/8/1934	turnaj v Leningradě se zahraniční účastí	1. místo	Romanovskij, Rjumin (2-3), Rabinovič (4), Kan (5) a další
1/12/1934	mezinárodní turnaj v Hastingsu	5.-6. místo	
1935	zápasy Lilientahl – Bělavenec, Lilientahl-Judovič a Lilientahl – Alatorcev	-	Bělavenec, Judovič, Alatorcev
15/2/1935	II. mezinárodní turnaj v Moskvě	1.-2.místo	Kan, Levenfiš (6-7), Ragozin, Romanovskij (8-10) a další
14/5/1936	III. mezinárodní turnaj v Moskvě	2.místo	Ragozin (5), Kan, Levenfiš, Rjumin (7-10) a další
10/8/1936	mezinárodní turnaj v Nottinghamu	1.-2.místo	
9/9/1937	mezinárodní turnaj v Německu	-	Ragozin (6-7)
2/11/1938	AVRO turnaj v Holandsku	3.místo	
1939	tréninkový turnaj v SSSR se zahraniční účastí	-	Levenfiš, Ragozin (3-6) a další

Zdroje: Линдер, Линдер 2007, *Шахматный словарь*

Příloha 6: Články v Pravdě k zápasům a turnajům M. Botvinnika (tabulka a graf)

Rok	Událost	Délka trvání akce (dnů)	Celkem článků	Zaměření článků				
				Čistě šachový obsah	Propagační charakter/ zdůrazňují masovost	Vyzdvihují úroveň sovětského šachu	Spojují šachové úspěchy se socialistickým zřízením	Jiné s politickým podtextem
1925	I. mezinárodní turnaj	31	26	23	2			1
1933	Zápas Botvinnik – Flohr	21	20	12	5		2	1
1935	II. mezinárodní turnaj	33	31	20	3		7	1
1936	Turnaj v Nottinghamu	18	19	16				3
1945	Radiozápas SSSR-USA	5	7	3	1			3
1946	Zápas SSSR-USA	5	7	7				
1948	Mistrovství světa	80	51	45			3	3
1951	zápas Botvinnik – Bronštejn	57	43	40	1		1	1
1954	zápas Botvinnik – Smyslov	68	39	38			1	
1960	zápas Botvinnik – Tal	53	38	37	1			
1963	zápas Botvinnik – Petrosjan	58	35	31			4	
1964	Š. olympiáda v Tel Avivu	24	20	19				1
1970	zápas SSSR vs. svět	7	8	7			1	
	Celkem	460	344	298	13	19	10	4

